

Şii/İmâmî Gelenekte Ahkâmü'l-Kur'ân Literatürü

Vehbi Cansız

<https://orcid.org/0000-0002-4592-9820>

Öğr. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'anı Kerim
Okuma ve Kiraat İlmi Anabilim Dalı, Rize, Türkiye

<https://ror.org/0468j1635>

vehbi.cansiz@erdogan.edu.tr

Ersin Çelik

[Orcid: 0000-0002-1821-7772](https://orcid.org/0000-0002-1821-7772)

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Tefsir Anabilim Dalı, Rize, Türkiye

<https://ror.org/0468j1635>

ersin.celik@erdogan.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Cansız, Vehbi-Çelik, Ersin. "Şii/İmâmî Gelenekte Ahkâmü'l-Kur'ân Literatürü". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (Kasım 2025), 275-296. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1717612 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve çalışmanın Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Dr. Öğr. Üyesi Ersin Çelik danışmanlığında devam eden "Şii Tefsir Geleneğinde Ahkâmü'l-Kur'ân" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlandığı beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	11 Haziran 2025
Kabul Tarihi:	13 Kasım 2025
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2025
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem – En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Yazar Katkıları:	Çalışmanın Tasarlanması Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30) Veri Toplanması Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30) Veri Analizi Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30) Makalenin Yazımı Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30) Makale Gönderimi ve Revizyonu Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30)
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Tefsir eserlerinin bir kısmını, Kur'an'ın ahkâm boyutunu ele alan çalışmalar oluşturmaktadır. Öte yandan bu türden eserlerin günümüze ulaşan en erken tarihli tefsir eserlerinin arasında yer alması, tefsir geleneğindeki konumuna dair önemli bir hususa işaret etmektedir. Nitekim Mukâtil b. Süleymân'ın (öl. 150/767) *Tefsîr-u Hamsimie Âyeh* adlı eseri, aynı müellifin *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı genel Kur'an tefsiriyle birlikte günümüze ulaşan en erken tarihli iki eserden birisidir. Tarihsel süreç içerisinde genel Kur'an tefsirleri yanında her mezhebin fıkıh birikiminin Kur'an'dan istinbat boyutunu gösteren fikhî tefsirlerin de telif edildiği görülmektedir. Dolayısıyla Sünnî dört mezhebin fıkıh sistematiğine göre telif edilen ahkâmü'l-Kur'ân eserleri gibi Şii gelenekte de İmâmîyye ve Zeydiyye firkalarına dair ahkâm eserleri telif edilmiştir. Hatta İmâmî âlimler, tarihsel süreç içerisinde bu alanda ilk eser telif edenlerin Şiîler olduğunu iddia etmekte ve ahkâmü'l-Kur'an'a dair geniş bir literatürden söz etmektedirler. Ancak Şii/İmâmî gelenekte ahkâmü'l-Kur'ân türünde günümüze ulaşan ilk eserin hicrî altıncı asırda yaşamış Kutbüddîn er-Râvendî'nin (öl. 573/1178) *Fıkhu'l-Kur'ân*'ı olması ve bu konuda ilk eser veren Şii olarak takdim edilen el-Kelbî'nin (öl. 147/763) mezhebî durumundaki kapalılık bu iddiayı kuşku hale getirmektedir. Bu çalışmanın amacı, Şii ahkâmü'l-Kur'ân geleneğine bütüncül bir perspektiften yaklaşılarak Şii ahkâm tefsirleri üzerine yapılacak çalışmalar için sağlıklı bir zemin oluşturmaktır. Bu bağlamda doküman analizi yöntemiyle Şii gelenekte ahkâm âyetlerinin sayısı, ahkâmü'l-Kur'ân geleneğinin başlangıcı, bu alanda yazılmış eserler, birbirlerine olan etkisi gibi hususlara değinilmektedir. Sonuçta günümüze ulaşan ilk Şii ahkâm tefsirinin Râvendî'nin *Fıkhu'l-Kur'ân*'ı olduğu dikkate alındığında ahkâm tefsir geleneğinin Şia'da Sünnî geleneğin aksine geç bir dönemde başladığı görülmektedir. Ancak buna rağmen Şii/İmâmî gelenekte yazılan ahkâm tefsirlerinin sayısının oransal olarak Sünnî gelenekten daha fazla olduğu bile söylenebilir. Öte yandan Şii gelenekte ahkâm tefsirleri üzerine yazılan bir şerh-hâşiye geleneğinin oluşması da dikkat çekmektedir. Zira Sünnî gelenekte klasik dönemde ahkâm tefsirleri özelinde bir şerh-hâşiye faaliyetinden söz etmek mümkün değildir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Şia, İmâmîyye, Ahkâmü'l-Kur'ân, Fıkhu'l-Kur'ân, er-Râvendî.

Ahkam al- Qur'ān Literature in the Shī'a/Imāmī Tradition

Vehbi Cansız

<https://orcid.org/0000-0002-4592-9820>

Assistant Lecturer, Recep Tayyip Erdogan University,
Faculty of Theology, Department of Qur'anic Recitation
and Qirā'āt Studies, Rize, Türkiye

<https://ror.org/0468j1635>

vehbi.cansiz@erdogan.edu.tr

Ersin Çelik

<https://orcid.org/0000-0002-1821-7772>

Assist. Prof., Recep Tayyip Erdogan University,
Faculty of Theology, Department of Tafsir,
Rize, Türkiye

<https://ror.org/0468j1635>

ersin.celik@erdogan.edu.tr

Citation:	Cansız, Vehbi-Çelik, Ersin. "Ahkam al- Qur'ān Literature in the Shī'a/Imāmī Tradition". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 41 (November 2025), 275-296. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1717612 .	
Article Type:	Research Article	
Ethical Statement	It is hereby declared that scientific and ethical principles were observed during the preparation of this study, that all consulted works are cited in the bibliography, and that the study was prepared on the basis of the ongoing doctoral dissertation titled 'Aḥkām al-Qur'ān in the Shī'i Tafsīr Tradition', which is being conducted under the supervision of Assistant Professor Dr. Ersin Çelik at the Institute of Graduate Studies of Recep Tayyip Erdoğan University.	
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.	
Date of submission:	11 June 2025	
Date of acceptance:	13 November 2025	
Date of publication:	30 November 2025	
Reviewers:	One Internal & At Least Two External	
Review:	Double-blind	
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net	
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest	
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.	
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com	
Author Contributions:	Conceiving the Study	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
	Data Collection	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
	Data Analysis	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
	Writingup	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
	Submission and Revision	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
License:	CC BY-NC 4.0	

Abstract: Some of the exegetical works focus on the legal dimensions of the Qur'ān. On the other hand, Exegetical works focused on the legal dimensions of the Qur'ān (*Aḥkām al-Qur'ān*) hold a significant position in the *tafsīr* tradition. The antiquity of the genre is evidenced by the fact that Muqātil b. Sulaimān's (d. 150/767) work *Tafsīr Khams Mi'a Āya*, a proto-example of this genre, is one of the earliest exegetical works to survive, alongside his general commentary, *al-Tafsīr al-Kabīr*. Subsequently, in the historical process, a distinct genre of jurisprudential exegesis developed, compiled to demonstrate the Qur'ānic foundations of each school of thought. Accordingly, while the Sunnī tradition produced Aḥkām al-Qur'ān works in line with the legal frameworks of the four schools, the Shī'i tradition likewise witnessed the compilation of similar works by both the Imāmī and Zaydī branches. In fact, Imāmī scholars have claimed that Shī'īs were the first to compose works in this genre, pointing to a vast body of literature on Aḥkām al-Qur'ān. However, the claim is challenged by the fact that the earliest extant Shī'i work of this kind is *Fiqh al-Qur'ān* by Quṭb al-Dīn al-Rāwandī (d. 573/1178), dating only to the sixth Islamic century, and that the sectarian affiliation of al-Kalbī (d. 147/763), often presented as the earliest Shī'i contributor to this genre, remains ambiguous. The aim of this study is to provide a comprehensive perspective on the Shī'i Aḥkām al-Qur'ān tradition, thereby laying a sound foundation for future research. Using document analysis, this study explores such issues as the number of legal verses in Shī'i thought, the origins of the Aḥkām al-Qur'ān tradition, the major works written in this field, and their mutual influences. The findings indicate that the first extant Shī'i legal exegesis is indeed al-Rāwandī's *Fiqh al-Qur'ān*, suggesting that the development of this exegetical genre within Shī'a tradition occurred relatively later than in Sunnī tradition. Nevertheless, this study argues that the overall number of legal exegetical works produced within the Shī'i/Imāmī milieu proportionally exceeds those of the Sunnī tradition. Furthermore, the emergence of a distinctive commentary-supercommentary (*sharḥ-hāshiya*) tradition on legal exegesis within the Shī'i context is noteworthy, a phenomenon not found in the classical Sunnī tradition's legal exegesis.

Key Words: Tafsīr, Shī'a, Imāmiyya, Aḥkām al-Qur'ān, Fiqh al-Qur'ān, al-Rāwandī.

Giriş

İslâm geleneğinde Kur'an'ın cem'inden okunmasına, i'câzından yeminlerine kadar hemen her meseleyle ilgili kayda değer bir literatürün olduğu görülmektedir. Bunlar içerisinde Kur'an'ın fikhî boyutunu ele alan ahkâmü'l-Kur'ân geleneğinin çok daha erken dönemde olduğu söylenebilir.^[1] Günümüze ulaşan en erken tarihli iki tefsir eserinden birisinin fikhî tefsir olması bunun için yeterli bir delildir.

Şîî/İmâmiyye mezhebi, itikâdî ve fikhî açıdan kendisini Sünnîliğin karşısına konumlandığından tarihsel süreç içerisinde onların da fikhî tefsir alanında bir yazım geleneği oluşmuştur. Ancak özellikle ülkemizde Şîî ahkâmü'l-Kur'ân yazım geleneğinin oluşumu, gelişimi, birbirlerine etkisi, hatta bu konudaki literatür hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmış değildir. Mevlüt Güngör'ün (öl. 2013) *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir* başlıklı çalışması bazı Şîî fikhî tefsir eserleri ve müelliflerinin de ismine yer vermektedir. Öte yandan alandaki ilk çalışma olması hasebiyle bu eserin, Şîî ahkâmü'l-Kur'ân geleneği bir yana Sünnî gelenek hakkında dahi bütüncül bir perspektif sunduğu söylenemez. Son dönemde klasik ve çağdaş birçok Şîî tefsir üzerine akademik çalışma yapılmasına rağmen Şîî ahkâmü'l-Kur'ân geleneğinin genel olarak ihmal edildiği görülmektedir. Kıraat alanında yapılan çalışmalar bir kenara bırakıldığında^[2] Şîî ahkâmü'l-Kur'ân alanında iki çalışma dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, Seyfullah Efe'nin *Kutbüddîn Râvendî ve Fıkhü'l-Kur'ân Ahkam Tefsiri Geleneğinde Şîî Çizgi* başlıklı çalışmasıdır. Ancak bu çalışma da günümüze ulaşan ilk Şîî fikhî tefsir olan Râvendî'nin *Fıkhü'l-Kur'ân*'na odaklanmakta fakat yukarıda sözünü ettiğimiz hususlara açık ve sistematik biçimde değinmemektedir. Her ne kadar Râvendî'nin tefsirinin büyük ölçüde Tûsî'nin (öl. 460/1067) *et-Tibyân*'ındaki ahkâm âyetlerinin yorumlarından etkilendiğine dair bazı temaslar bulunsa da bu tespit doğrudan ve ayrıntılı bir şekilde işlenmemektedir. Ayrıca Râvendî'nin tefsirinin ortaya çıktığı ilmî bağlam, literatürdeki yeri ve sonraki Şîî tefsir geleneğine etkileri konularında da kapsamlı değerlendirmelere yer verilmemektedir.^[3] İkinci çalışma ise İhsan Bölükbaşı tarafından 2023 yılında hazırlanan *Erdebîlî'nin Zübdetül-Beyan Adlı Eserinde Tefsir Yöntemi* başlıklı yüksek lisans çalışmasıdır. Söz konusu çalışma da aynı Efe'nin çalışması gibi bahsi geçen müellifin yöntemine odaklanan bir araştırmadır.^[4] Sonuç olarak bu makalenin amacı, doküman analizi yöntemiyle^[5] Şîî ahkâmü'l-Kur'ân eserlerine dair kapsamlı bir envanter ortaya koymak ve bütüncül bakış açısıyla bundan sonra söz konusu alana dair yapılacak çalışmalara sağlıklı bir zemin oluşturmaktır.

1. Şîî Gelenekte Kur'an'ın Fikhî Yönü ve Ahkâm Âyetlerinin Sayısı

Kur'ân, kendisini bir hüküm kitabı olarak nitelemekte^[6] ve insanlar arasındaki ihtilaflara çözüm üretecek hükümleri beyan ve tatbik etmesi için Hz. Peygamber'e indirildiği de doğrudan ya da dolaylı olarak birçok âyette vurgulanmaktadır.^[7] Hz. Peygamber sonrası dönemde ise karşılaşılan

[1] Mevlüt Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir* (Ankara: Kur'ân Kitaplığı, 1996), 30-77.

[2] Kıraat alanındaki konu bulma zorluğu araştırmacıları ahkâm tefsirlerinde kıraat meselesini araştırmaya kadar götürdüğü görülmektedir. Şîî ahkâm tefsirleri üzerine yapılan kıraat çalışmaları için bk. Hamit Avşar Karaca, *Es-Suyûrî'nin Kenzû'l-İrfân'ında Kıraatlar ve Anlama Etkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Sefa Polat, *Kutbüddîn er-Râvendî'nin Fıkhü'l-Kur'ân Adlı Eserinde Kıraat-Yorum İlişkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

[3] Detaylı bilgi için bk. Seyfullah Efe, *Kutbüddîn Râvendî ve Fıkhü'l-Kur'ân Ahkam Tefsiri Geleneğinde Şîî Çizgi* (Antalya: Otorite Yayınları, 2024).

[4] Detaylı bilgi için bk. İhsan Bölükbaşı, *Erdebîlî'nin Zübdetül-Beyan Adlı Eserinde Tefsir Yöntemi* (İzmir: Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

[5] Bilgen Kırıl, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 173-178.

[6] er-Ra'd 13/37.

[7] en-Nisâ 4/105, el-Mâide 5/48, el-İsrâ 17/9.

itikâdî ya da amelî her türlü probleme, Sünnîlerde olduğu gibi Şîî/İmâmî gelenekte de yine Kur'an âyetleri üzerinden çözüm aranmaktadır.^[8] İtikadi farklılıkların yanı sıra, müt'a nikâhı, humus, abdestte ayakların yıkanması, kadınlarla ters ilişki, Ehl-i kitap kadınlarla evlilik gibi amelî konularda da Şîa'nın Ehl-i sünnet'in geneline muhalif bir yol tercih ettiği görülmektedir. Dolayısıyla aynı kaynaktan beslenmelerine rağmen bu kadar farklı fikhî yorumların benimsendiği bir mezhebin Kur'an'ın fikhî boyutuna nasıl yaklaşıtları merak uyandırmaktadır.

Şîî âlimler, insanın amelî konularla ilgili takip etmesi gereken yolu çizen fikhî âyetlerin, Kur'an'ın dörtte birine tekabül ettiğini ifade etmektedir.^[9] Fakat buna rağmen Şîî müfessirlerin Kur'an'da hangi âyetlerin ahkâm âyeti olduğunun tespiti noktasında farklı yaklaşımlar sergilediği görülmektedir. Bu bağlamda bazı âlimler açıkça fikhî hükümleri beyan eden âyetleri ahkâm âyeti olarak kabul ederken, bazıları dolaylı yoldan bir hüküm çıkarılabilecek âyetleri de bu kapsama etmektedir.^[10] Burada alimlerin fikhî öncelikleri ve yöntemleri, bu âyetlerin kapsamını belirleme süreçlerinde etkili olmaktadır. Yine fıkıh usulünün delillerinin dayandırıldığı âyetler de bazı alimlerce ahkâm âyeti sayılmaktadır.^[11] Sonuç olarak ahkâm âyetlerinin tespitine ilişkin yapılan değerlendirmeler ve öne çıkan kriterler ilgili alimin istitâatına göre değişiklik arz etse de genel hatlarıyla bir yönüyle de olsa fıkıhla ilişkilendirilen âyetler ahkâm âyeti olarak kabul edilmektedir. Tespitin tevkîfî olmayışı da ahkâm âyetlerinin sayısında ihtilaflı sonuçların ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir.

Ahkâm âyetlerinin sayısına dair yapılan araştırmalarda üç ana görüş öne çıkmaktadır: "beş yüz", "beş yüzden az" ve "beş yüzden fazla". Bu konuda hem müstakil fikhî tefsirlerde hem Kur'an'ın tamamını kapsayan geniş hacimli tefsirlerde hem de çeşitli araştırmalarda özellikle "beş yüz" sayısı dikkat çekmektedir. Bu sayının birçok âlim tarafından benimsenmesinde, Mukâtil b. Süleymân'a nispet edilen ve *Tefsîru hamsimî'e âye fi'l-ahkâm* adıyla bilinen eserin önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir. Nitekim Mukâtil'den sonraki bazı âlimlerin de kaleme aldıkları eserlerin adında "خمسمائة آية / beş yüz âyet" ifadesine yer verdikleri aktarılmaktadır.^[12] Bu sayının meşhur olmasına eserlere isim olarak tercih edilmesinin de etkisi olduğu düşünülebilir. Zira âyet sayısının beş yüz olduğu konusundaki itirazlar da dikkat çekmektedir.

Şîî araştırmacılar, ahkâm âyetlerinin sayısının beş yüz olduğu iddiasına itirazın, erken dönem (ilk altı asır) sonrası alimlerde dikkat çektiğini söylemektedirler. Âyetlerin konularına göre tasnifinin, müfessirlerin meseleye yaklaşımlarına göre değiştiğini belirten araştırmacılar, ahkâm âyetlerinin beş yüz olduğu iddiasına yapılan itirazları iki şekilde tasnif etmektedirler. Bu itirazlardan biri, toplam sayının beş yüzden az olduğu yönündedir. Bu bağlamda Şîî alimlerin yanında Sünnî

[8] Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Fevvez Ahmed Zümerli (Kuveyt: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 1/200-204; Muhammed Hâdî Ma'rîfet, *et-Temhîd fi ulûmi'l-Kur'an* (Kum: Müessesetü't-Temhîd, 2011), 1/162-166; Mustafa Hocaoglu, *Usûl Açısından Ahkâm Tefsiri* (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019), 13; Ersin Çelik, *Şîa'da Kur'an İlimleri - Muhammed Hâdî Ma'rîfet Örneği* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 244-246.

[9] Muhammed Ali Ayâzî, *Fıkhu'l-Kur'an el-mebâdi-i'n-nazariyye li dirâset-i âyâtî'l-ahkâm*, çev. Ali Muhsin (Beyrut: Merkez-ü'l-Hazâra li Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2013), 220.

[10] Ebu't-Tayyib Sıddık Hasan Hân, *Neylül'-merâm min tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 9-10; Bâkır el-Îrânî, *Durûs temhîdiyye fi tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'an*, thk. Ali es-Sâbûnî (Beyrut: Dâru'l-evliyâ, 2004), 1/15-17.

[11] Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Rızâ el-Ensârî (Kum: Merkez-i Tahkîkât-ı Ulûm-i İslâmî, 2011), 2/597.

[12] Yapılan çalışmalarda isminde "hamsimie âye" ifadesinin yer aldığı eserler, Şîî müfessirlere isnat edilmektedir. Bu bağlamda Behlevî'nin *Tefsîr-u hamsimie âye*, Mütevvac el-Bahrânî'nin *Şifâü'l-alîl fi şerh-i hamsimie âye mine't-tenzîl ve en-Nihâye fi tefsîr-i hamsimie âye*, Muhammed b. Mütevvac el-Bahrânî'nin ise *Minhâcü'l-hidâye fî beyân-i hamsimie âye* isimlerinde eserleri bulunduğu söylenmekte; lakin söz konusu eserlerin günümüze ulaşmadığı görülmektedir. bk. Hasan Hân, *Neylül'-merâm*, 8; el-Îrânî, *Durûs temhîdiyye*, 1/19-20; Muhammed Fâkir Meybudî, "Fıkhu'l-Kur'an-ı Şîa der bister-i târih", *Fasılname-i Şîa şinâsî* 17 (2007), 44; Hâlid el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", *el-Misbâh* 2 (2010), 192-193; Ayâzî, *Fıkhu'l-Kur'an*, 216; Câfer es-Sübhanî, *Eltâfu'r-Rahmân fi fıkhu'l-Kur'an* (Kum: Müesseset-ü İmâm es-Sâdık, 2018), 1/10-11.

alimlerin tespitlerine^[13] de yer verilmektedir.^[14] Ezher şeyhlerinden Mahmûd Şeltût (1893-1963), ahkâm âyetleriyle ilgili yaptığı değerlendirmede; ibadetlerle ilgili yüz kırk, nikâh ve talâk gibi aile hukukuna dair yetmiş, alışveriş ve mâlî uygulamalarla ilgili yetmişe yakın, ceza hukukuyla ilgili otuz, sosyal adaleti ve toplumsal düzeni sağlamaya ilişkin otuz olmak üzere toplam üç yüz kırk civarı âyetin nazil olduğunu zikretmektedir. Fakat ona göre bu sayı meselelere yaklaşımları açısından alimler arasında ihtilaf olması sebebiyle kesinlik arz etmemektedir.^[15]

Günümüze ulaşan ilk Şîî fikhî tefsirlerden *Kenzü'l-irfân*'ı telif eden es-Süyûrî (öl. 826/1422), mükerrerler çıkarıldığında ahkâm âyetlerinin sayısının beş yüze ulaşmasının mümkün olmadığını söylemektedir.^[16] Eserinde daha çok, fikhî konuyla ilgili olduğu net olarak anlaşılan âyetleri ele aldığını ifade eden^[17] es-Süyûrî'nin, toplamda dört yüz yirmi âyeti tefsir ettiği belirtilmektedir.^[18] Safevî dönemi alimlerinden el-Erdebî (öl. 993/1585) de ahkâm âyetlerinin sayısını beş yüzden az kabul edenlerden birisidir. Müfessir, *Zübdetü'l-beyan* isimli fikhî tefsirinde yaklaşık üç yüz yetmiş âyeti tefsir etmektedir.^[19] Ahkâm âyetlerinin sayısının beş yüzden az olduğuna dair birinci görüşün çağdaş dönemde de temsil edildiği görülmektedir. Nitekim günümüz Şîî müelliflerinden Seyyid Mahmûd el-Mûsevî (öl. 1345/1926), tefsirinin girişinde ahkâm âyetlerinin sayısının, ayrı başlıklar altında ele alınması halinde üç yüz kırk sekiz; aynı başlık altındakiler dikkate alındığında ise ancak dört yüz altmış yedi olacağını söylemektedir.^[20]

Ahkâm âyetlerinin sayısına ilişkin bir diğer kabul de sayının beş yüzden fazla olduğudur. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar göze çarpmaktadır. Diğerlerinin aksine, âyet sayılarının fazla olduğunu savunanların meseleye daha geniş açıdan yaklaştıklarını ifade etmek gerekmektedir. Zira yukarıda zikredilen sayılar için genelde daha dar çerçeve ve âyetin açıkça fikhî bir meseleyi içermesi dikkate alınırken bu kısımda, doğrudan fikhî mesele içeren âyetlerin yanında, fıkıh usulü, edille-i şer'iyeye, bazı kıssa ve meseller gibi konuları ihtiva eden âyetler de dikkate alınmaktadır.^[21] Ayrıca mesele Kur'an'da fikhî konuların kimi zaman tek bir âyette kimi zaman da birçok âyette zikredilerek tafsilatlı bir şekilde anlatılması üzerinden gerekçelendirilmektedir. Bu bağlamda "zikir, tesbih, nefis tezkiyesi, helal ve temiz rızık"^[22] gibi konuların farklı sûrelerde ve âyetlerde ele alındığına; "abdest, hırsızlık haddi ve borçlanma esasları"^[23] gibi konularla ilgili de tek bir âyet bulunduğuna işaret edilmektedir.^[24] Öte yandan yine bu gerekçelerle birlikte ahkâm âyetlerinin sayısının dokuz yüz, bin yüz ve iki bin olduğunu kabul eden hatta bu konuda bir sınırlandırmanın mümkün ve doğru olmayacağını savunan alimler^[25] zikredilmektedir.^[26]

[13] Konuyla ilgili olarak Sünnî alimlerden üç yüz, üç yüz civarı, iki yüz seksen beş, iki yüz kırk ve yüz elli gibi sayılar aktarılmaktadır. bk. Meybudî, "Fıkhu'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih", 44; el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", 194-195.

[14] Meybudî, "Fıkhu'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih", 44; el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", 194.

[15] Mahmûd Şeltût, *el-İslâm akîde ve şerîa* (Kahire: Daru's-Şuruk, 2001), 481; el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", 194.

[16] Cemâlüddîn Mikdâd b. Abdillâh es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fikhî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Bâkır Şerifzâde (Tahran: Mek-tebetü'l-Murtazaviyye, 1994), 1/5.

[17] es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/5.

[18] el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", 194; Ayâzî, *Fıkhu'l-Kur'ân*, 219-221.

[19] el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", 195; Ayâzî, *Fıkhu'l-Kur'ân*, 1/221.

[20] Mahmut el-Mûsevî, *Cemâlü'l-hisân fî ahkâmî'l-Kur'ân* (Tahran: Matbaat-ü Emîr, 2005), 6; el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", 193.

[21] el-İrânî, *Durûs temhîdiyye*, 1/17; Meybudî, "Fıkhu'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih", 43-44; el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", 195-197; Ayâzî, *Fıkhu'l-Kur'ân*, 216; es-Sübhânî, *Eltâfu'r-Rahmân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/12-13.

[22] el-Ahzâb 33/41-42; en-Necm 53/32; el-Cum'a 62/10; el-Bakara 2/172.

[23] el-Mâide 5/6,38; el-Bakara 2/282.

[24] el-Ğafûrî, "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm", 196.

[25] Abdullah b. Mübârek, el-Kurtubî, ez-Zerkeşî, eş-Şevkânî.

[26] Meybudî, "Fıkhu'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih", 43-45; Hâlid b. Müsâid b. Muhammed er-Ruveytî, *et-Temehzüb dirâse nazariyye nakdiyye* (Riyad: Daru't-Tedmüriyye, 2013), 1/174-177.

Günümüze ulaşan ilk müstakil Şîî fikhî tefsir olan “*Fıkhu’l-Kur’ân*” isimli eserde Râvendî’nin, seksen beş sûreden toplam yedi yüz yirmi beş âyeti tefsir ettiği görülmektedir. Müfessirin tefsir ettiği âyet çeşitliliği dikkate alındığında yukarıda zikredilen sebeplerle tefsir edilen âyet sayısının attığı anlaşılmaktadır.^[27]

2. Şîî Fikhî Tefsir Geleneğinin Tarihi Seyri

Günümüze ulaşan ilk Şîî fikhî tefsirin yazıldığı VI. asırdan çağdaş döneme kadar şerh-hâşiye-lerle birlikte altmış aşkın ahkâm tefsiri yazılmıştır. Bu rakam, Şîî nüfusun bütün Müslümanlara oranı düşünüldüğünde hiç de azımsanmayacak bir rakamdır. Burada ilk fikhî tefsirin Şîa’ya ait olduğu iddiası ve genel tefsirlerde fikhî yorum ele alındıktan sonra söz konusu Şîî ahkâm tefsirleri kronolojik bir sıralamayla ele alınacaktır.

2.1. İlk Fikhî Tefsirin Şîa’ya Ait Olduğu İddiası

Ehl-i sünnet ve Şîa, tarih boyunca birbirine muhalif olan iki itikâdî ekoldür. Aralarındaki bu ihtilaf özellikle Şîa tarafında ciddi bir rekabet etme refleksine dönüşmüştür. Asırlar boyu Sünnîlerin yönetimi altında edilgen bir durumda varlığını sürdüren Şîa’da, Safevî Devleti’nin kurulmasıyla siyasi anlamda da güç elde ettikten sonra kendisini ispat etme çabası görülmektedir. Bu bağlamda Şîa’da çeşitli konularda “ilk biz yaptık” vurgusu öne çıkmaktadır. İlk dönem eserlerinde çok belirgin olmasa da modern dönem çalışmalarında bu durum daha net bir şekilde göze çarpmaktadır. Örneğin Şîa imamlardan gelen rivayetlerden^[28] hareketle kıraat farklılıklarının ravi kaynaklı olduğunu savunarak kıraatlere karşı tutum sergilemekte ve Sünnîlerin aksine kıraatlerde tevatürü kabul etmemektedir. Fakat buna rağmen Şîî alimlerce telif edilen eserlerde kıraat ilminin usul ve kaidelerine dair yapılan ilk çalışmaların Şîa’ya ait olduğu, hatta kıraat imamlarından dördünün^[29] Şîî olduğu ifade edilmektedir.^[30] Yine Cemel ve Sıffîn Savaşlarında Hz. Ali’nin yanında yer almasından hareketle Ebü’l-Esved ed-Düeli’nin (öl. 69/688); onun talebesi olması sebebiyle de Yahyâ b. Ya’mer’in (öl. 89/708 [?]) Şîî olduğunu ileri sürerek gerek nahiv gerekse kıraat alanında yaptıkları çalışmalar üzerinden Şîa’ya “ilklik” payesi verilmektedir.^[31] Halbuki Hz. Ali sevgisinin yanında Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’la ilgili Şîa’da var olan nefretin onlarda bulunmadığı ifade edilmektedir.^[32] Yaşadıkları dönem itibarıyla henüz teşekkül etmemiş bir mezhebe^[33] isnat edilmeleri sebebiyle, Şîî alimlerin bu tür iddiaları, teşekkülünden sonra geçmişe doğru Şîa’ya yönelik kimlik inşası çabası olduğu izlenimi vermektedir.

Bunlara ilave olarak, Şîa’nın kendisine ait özgün bir eserinin olmadığı yönündeki eleştirilere cevaben Hasan es-Sadr (öl. 1935) tarafından kaleme alınan *Te’sîsü’s-Şîa* isimli eserde, sarf ilminden belagat ilmine, hadis ilminden fıkıh ve kelam ilimlerine ve ilgili ilimlerin usullerine varıncaya kadar toplam on dört ilim dalında yapılan ilk çalışmaların Şîî alimlere ait olduğu ifade edilmektedir.^[34]

[27] Kutbüddin Said b. Hibetullah er-Râvendî, *Fıkhu’l-Kur’ân*, thk. es-Seyyid Abbas Benî Hâşimî Bîdeglî (Kum: Müessesesi-i Ferhengi-yi Hüneri-yi İmamet-i Ehl-i Beyt, 2016), 2/491-532.

[28] Ebû Ca’fer Muhammed b. Ya’kûb b. İshâk el-Küleynî, *el-Kâfî*, thk. Ali Ekber el-Ğaffârî (Beyrut: Menşûrâtü’l-Fecr, 2007), 2/630.

[29] Ebû Bekr Âsım b. Ebi’n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî (öl. 127/745), **Ebû Amr** Zebbân b. el-Alâ’ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî (öl. 154/771), Ebû Umâre **Hamza** b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî (öl. 156/773) ve Ebü’l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh **el-Kisâî** el-Kûfî (öl. 189/805).

[30] Ma’rifet, *et-Temhîd*, 2/228; Çelik, *Şîa’da Kur’ân İlimleri*, 153-158.

[31] Hasan es-Sadr, *Te’sîsü’s-Şîa li ulûmî’l-İslâm* (Bağdat: Şeriketü’n-Neşr ve’t-Tabâati’l-İrâkiyye, 1950), 40-43; Ma’rifet, *et-Temhîd*, 1/16-17.

[32] Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Ebü’l-Esved ed-Düeli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/311-312; Celal Kırca, “İbn Ya’mer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/447-448.

[33] Mustafa Öz, “Şîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111-112.

[34] es-Sadr, *Te’sîsü’s-Şîa*, 39, 139, 147, 167, 178, 184, 232, 278, 294, 298, 310, 316, 350, 404.

Yukarıda yer verilen örneklerle, konumuzla ilgili olarak, ilk fikhî tefsirin Şîa'ya ait olduğu iddiası da eklenebilir. Hz. Peygamber ve sahabe sonrası dönemde ilk fikhî tefsirin Şîî alimler tarafından telif edildiğini ısrarla savunan Şîa, bu bağlamda müstakil bir eser olarak “*Ahkâmü'l-Kur'ân*” isimli eseriyle Ebü'n-Nadr Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî (öl. 147/763)^[35] isimli alimi zikretmektedir.^[36]

Çağdaş dönemde Şîî müelliflerin, Kelbî üzerinden fikhî tefsir geleneğinin ilk eserinin Şîîler tarafından yazıldığını iddia etmesi tartışmaya açık bir konudur. Zira Kelbî'nin hem Şîî olmasıyla hem de bahse konu eserle ilgili olarak şüphe arz eden durumlar dikkat çekmektedir. Örneğin bu eserden ilk olarak bahseden İbn Nedim (öl. 385/995 [?]) Kelbî'nin fikhî görüşleri genellikle İbn Abbas'tan aktardığını söylemekte ve onu Şîa'yla ilişkilendirmemektedir. Ancak Şîî araştırmacı Meybudî, bibliyografi müellifi Mar'aşî'nin (öl. 1990) İbn Nedim'in söz konusu iddiasına karşı çıktığını söylemektedir. Mar'aşî'ye göre Kelbî, her ne kadar İbn Abbas'tan bazı rivayetler aktarmış olsa da Muhammed el-Bâkır (öl. 114/733 [?]) ve Ca'fer es-Sâdık'ın (öl. 148/765) ashabından olması sebebiyle rivayetlerini ekseriyetle bu iki imamdan aktarmaktadır.^[37] Fakat Kelbî'den bahseden eserlerde, Mar'aşî'nin aksine, tefsiriyle ilgili rivayetlerin çoğunu İbn Abbas'tan (öl. 68/687-88) aktardığının altının çizildiği görülmektedir.^[38] Hal böyle olunca Mar'aşî'nin itirazından hareketle, iki imamın meclisinde bulunan bir Şîînin, eserinde ağırlıklı olarak imamlardan değil İbn Abbas'tan nakillere yer vermesi Şîa'ya mensubiyetiyle ilgili soru işaretleri oluşturmaktadır. Ayrıca Sünnî müelliflerin Kelbî ile ilgili ciddi eleştirilerine rastlanmakta; onun hadislerinin terk edilmesi konusunda icmâ olduğunu^[39] hatta tefsirine bakılmasının dahi caiz olmadığını savunan isimler bulunmaktadır.^[40] Tüm bu eleştirilere rağmen Sünnî alimlerin Kelbî'ye yönelik ciddi bir Şîî ithamında bulunduğu görülmemektedir. Bu da Kelbî'nin Şîa'ya mensubiyetiyle ilgili şüpheleri güçlendirmektedir.^[41]

Çağdaş müelliflerin aksine klasik Şîî müelliflerin fikhî tefsir eserlerinin ilk olarak Şîî alimler tarafından yazıldığına dair bir iddiasına rastlanmamaktadır. Hatta 6. yüzyılda yaşayan Râvendî'nin, günümüze ulaşan ilk Şîî fikhî tefsir olan “*Fıkhu'l-Kur'ân*” isimli eserini yazma gerekçesi olarak yaşadığı döneme kadar Şîa bünyesinde yazılan hiçbir fikhî tefsire rastlamadığını ifade etmesi de dikkat çekmektedir.^[42] Kendisinden sonraki dönemde Kelbî'nin tefsir rivayetlerine^[43] yer verilmeyle birlikte fikhî tefsirine atıfta bulunulmaması Râvendî'nin bu tespiti güçlendirmektedir.^[44]

[35] İsmail Cerrahoğlu, “Muhammed b. Sâib el-Kelbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 22/205.

[36] Muhammed Muhsin b. Alî b. Muhammed Rızâ Âgâ Büzürg et-Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a* (Beyrut: Daru'l-Edvâ, 1983), 4/311; el-İrânî, *Durûs temhîdiyye*, 1/33-34; Meybudî, “Fıkhu'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih”, 36; Hâlid Gafûrî el-Hasenî, *Medhal âmm li dirâset-i fikhî'l-Kur'ânî'l-mukâren* (Tahran: Merkezü'l-Mustafâ el-Âlemî, 2014), 128.

[37] Meybudî, “Fıkhu'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih”, 36.

[38] Muhammed b. İshâk en-Nedîm İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Daru'l-Marife, 1997), 58; Fadıl Cevâd el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm ilâ âyâtî'l-ahkâm*, thk. Muhammed Bâkır Şerîfzâde (Tahran: Mektebetü'l-Murtazaviyye, ts.), 1/8; et-Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 4/311.

[39] Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvad Mâruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010), 25/253.

[40] Cerrahoğlu, “el-Kelbî”, 22/206.

[41] Ayrıca mezhepler arası fikhî tefsir literatüründeki eser isimlerinin genellikle Sünnîler'de “*Ahkâmü'l-Kur'ân*”; Şîîlerde ise “*Fıkhu'l-Kur'ân*” veya “*Âyâtü'l-ahkâm*” şeklinde olduğu görülmektedir. İlgili eserler için bk. Güngör, *Fikhî Tefsir Hareketi*, 122-146. İbnü'n-Nedîm'de Kelbî ile ilgili zikredilen ahkâm tefsirinin isminin “*Ahkâmü'l-Kur'ân*” olması da bu bağlamda dikkat çekmektedir. bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 58.

[42] er-Râvendî, *Fıkhu'l-Kur'ân*, 1/60.

[43] Kelbî'nin, *Tefsiru'l-Kelbî* adında bir eseri bulunduğu ve birçok yazma nüshasının günümüze ulaştığı ifade edilmektedir. Cerrahoğlu, “el-Kelbî”, 22/206.

[44] Diğer delillerin yanında Kelbî'nin ahkâm tefsirinin varlığıyla ilgili şüphelerin izale edilememesi sebebiyle sonraki dönem tefsirlerinde Kelbî'ye yapılan atıfların kendisine nispet edilen ahkâm tefsirinden değil *Tefsiru'l-Kelbî* isimli eserinden olması daha doğru olacaktır.

Kelbî bir yana çağdaş Şîî alimlerinin Mukâtil b. Süleymân'ın dahi Şîî olduğuna dair iddialarının bulunması^[45] onların geriye doğru bir tarih inşası olarak okunabilir.^[46]

Şîî araştırmacılar Hâlid Gafûrî ise ilk müstakil fikhî tefsirle ilgili üç ismi tartışmaya açmaktadır. Bu isimlerden ilki Kelbî iken ikinci ismin Süyûtî'den (öl. 911/1505) nakille imam Şâfiî (öl. 204/819) olduğunu söylemektedir. Şâfiî'nin kitabına dair herhangi bir isim zikretmeyen Gafûrî, eserin^[47] günümüze ulaşmadığını, günümüzde Şâfiî'ye nispet edilen eserin de kendisine ait sözlerin Beyhakî (öl. 458/1066) tarafından derlenmesinden ibaret olduğuna vurgu yapmaktadır. Gafûrî, üçüncü isim olarak da Kâsım b. Asbağ el-Kurtubî'yi (öl. 340/951)^[48] zikretmektedir. O, fikhî tefsir alanında bahsi geçen bu üç isim arasında ölüm tarihleri üzerinden bir değerlendirme yaparak bu alandaki ilk çalışmayı yapanın Kelbî olduğunu ve böylece Şîa'nın fikhî tefsir hareketinin kurucusu olduğunu savunmaktadır.^[49]

Şîa'da fikhî tefsir oluşumuyla ilgili Mukâtil b. Süleymân'a da atıfta bulunmaktadır. Kelbî ile çağdaş olan Mukâtil'in, Muhammed Bâkır'ın ashabından olduğu öne sürülerek Şîa'ya mensubiyeti dillendirilmeye çalışılsa da Şîa'nın bazı temel meselelerinde aykırı görüşleri benimsediğinden dolayı mensubiyeti hakkında şerh düşülmektedir. Hatta Hûî'nin (1899-1992), Şîî alimleri zikrettiği *Mu'cem-ü ricâli'l-hadîs* isimli eserinde Mukâtil b. Süleymân'a yer vermediği de aktarılmaktadır.^[50] İlk dönemler için yukarıda temas edilenler dışında alana dair Şîî alimler tarafından telif edilen herhangi müstakil bir eser zikretmeyen Şîî araştırmacılar, o dönemde yazılan ve isimleri "*Âyâtü'l-ahkâm*" ve "*Fıkhu'l-Kur'ân*" gibi fikhî tefsir ismi olmayan bazı eserleri bu alana nispet etmektedirler. Onlara göre eserlerin ismi farklı olsa da ahkâma delalet eden âyetlerin tefsirini de içermeleri sebebiyle söz konusu eserler de fikhî tefsir hüviyetindedir.^[51]

Sonuç olarak yukarıda zikredilen fikhî tefsirlerin mevcudiyeti ve müelliflerinin Şîa'ya mensubiyeti ile ilgili şüpheler de dikkate alındığında, aslında ilk beş asırda müstakil bir ahkam tefsirinin kaleme alınmadığı anlaşılmaktadır. Buna mukabil, söz konusu dönemde ahkam âyetlerinin tefsiri Şîî müfessirler tarafından telif edilen ve Kur'an'ın tamamını kapsayan geniş hacimli tefsirlerde^[52] yapıldığı söylenebilir.

2.2. İlk Beş Asırda Fikhî Tefsir

Şîa, Hz. Peygamber ve sahabe dönemini de içine alan hicri ilk asırda fikhî tefsir alanında herhangi bir telife yönelmemelerini, Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsir etmesine; irtihalinden sonraki süreçte de ondan gelen rivayetlerle ve masum imamların izahları ile Müslümanların ihtiyaçlarına cevap verilmesine bağlamaktadır.^[53] Hicri ikinci asır itibarıyla Şîî müfessirler tarafından ilk fikhî tefsir çalışmalarına başlandığına ve bu alanda yapılan çalışmalarda Şîa'ya mensup alimlerin

[45] Ersin Çelik, "Mukâtil b. Süleyman'ın Şîî/Zeydî İddiası ve Şîî Kaynaklardaki Mukâtil Rivayetleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2022), 464-466.

[46] Fikhî tefsir alanında ilk müstakil eser yazarının Kelbî olduğunu sadece Şîîler söylememekte; konuyla ilgili Sünnîler tarafından yapılan çalışmalarda da Şîî kaynaklara atıfla Kelbî'den bahsedilmektedir. Ancak söz konusu çalışmalarda temel konunun Şîa'daki fikhî tefsir ekolü olmaması ve farklı konular altında kısmi temasla yetinilmesi sebebiyle, mesele yukarıdaki şüpheli durumlardan bağımsız olarak bakıldığı anlaşılmaktadır. Güngör, *Fikhî Tefsir Hareketi*, 122; Hocaoglu, *Usûl Açısından Ahkâm Tefsiri*, 55; Çelik, *Şîa'da Kur'ân İlimleri*, 18-19.

[47] İmam Şâfiî'ye ait eserin ismi "Ahkâmü'l-Kur'ân" olarak zikredilmektedir. bk. İsmet Ersöz, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/552.

[48] Mehmet Görmez, "Kâsım b. Asbağ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/540-541.

[49] el-Hasenî, *Medhal âmm*, 127.

[50] Meybudî, "Fıkhu'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih", 36.

[51] Muhammed Cevâd el-Fâzıl en-Nikrânî, *Buhûs fî âyâtü'l-ahkâm - el-humus*, çev. Ali Fahru'l-İslâm (Suriye: Havzet-ü Fıkhi'l-Eimmeti'l-Ethâr, 2009), 20-21; el-Hasenî, *Medhal âmm*, 129.

[52] Bu tarz tefsirler ahkâm tefsiri hüviyetinde olmadığından dolayı müellif ve esere kısaca temas etmekle yetinilecektir.

[53] el-Hasenî, *Medhal âmm*, 126.

bayraktarlık yaptığına işaret etmektedirler. Ancak fikhî mezheplerin ilk iki hicri asrı kapsayan bu dönemde tam olarak teşekkül etmediği için söz konusu zaman dilimi içerisinde müstakil bir Şîî fikhından bahsetmenin doğru olmadığı kaldı ki Şîa'nın mezhepleşme sürecinin ilkin itikadî açıdan olduğu fikhî farklılıkların ise daha sonraları yaşandığı tespiti yapılmaktadır.^[54]

Şîî gelenekte ilk beş asırda Kelbî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı dışında Ali b. Musa el-Kummî'nin (öl. 305/917) *Ayâtü'l-Ahkâm*, Ebü'l-Hasen Abbâd b. Abbâs et-Tâlekânî'nin (öl. 334/945) *Ayâtü'l-Ahkâm* ve onun oğlu Sâhib b. Abbâd'ın (ö 385/995) *Şerhu Ayâtü'l-Ahkâm* adlı fikhî tefsirlerinden söz edilmektedir. Ancak Kummî'nin eserinin günümüze ulaşmaması, baba-oğul Talekânî'lerin eserlerinin hem günümüze ulaşmayıp hem de müelliflerinin Mu'tezilî-Şîî arası bir çizgide^[55] olduğu yönündeki bilgiler, söz konusu dönemdeki fikhî tefsirler üzerinden bir değerlendirme yapmamıza imkân tanımamaktadır. Bu nedenle ilk beş asırda Şîî gelenekte fikhî tefsirin bu dönemde yazılan rivayet ve dirayet tefsirleri üzerinden ele alınması en doğru yöntem olarak gözükmektedir.

Günümüze ulaşan ilk Şîî rivayet tefsirleri hicrî 3. asırda yaşamış ahhârî^[56] alimlerden Kummî (öl. 290/903) ve Ayyâşî'nin (öl. 320/932 [?]) eserleridir. Büyük ölçüde imamlardan aktarılan nakillerden ibaret olan bu tefsirler, İmâmîyye fikhının geçirdiği değişim ve dönüşümü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Zira Şîî fikhının büyük oranda oluştuğu ve Şîî fikhî usulü eserlerinin yazıldığı hicrî beşinci asırda öne sürülen görüşlerin bu dönemde savunulmaması dikkat çekmektedir. Öncelikle söz konusu tefsirlerde fikhî yorumun uzun uzadıya verilmediğini^[57] ve daha sonraki dönemde yazılan Şîî ahkâm tefsirlerinde sıkça yapılan dilsel açıklamaların da oldukça sınırlı kaldığını belirtmek gerekmektedir. Bunun için abdest âyetinin tefsirine bakmak yeterlidir. Zira bu tefsirlerde sadece rivayetlerle yetinilirken sonraki dönem tefsirlerinde bu âyetteki Şîî fikhî yorumlar için yoğun bir dilsel istidlâl süreci başlamıştır. Aynı şekilde katı rivayetçi bakış açısının hâkim olduğu bu tefsirlerde sonraki dönem eserlerinde görülen aklî istidlallerin görülmediğini söylemeye ihtiyaç yoktur. Bu iki tefsirdeki fikhî yorumlar ile beşinci asırda ve sonrasında yazılmış Şîî tefsirler karşılaştırıldığında aslında bu dönemde oturmuş bir Şîî fikhından söz etmenin mümkün olmadığı görülür. Bunun için kadınlarla ters ilişki ve Ehl-i kitap kadınlarla evlilikle ilişkilendirilen âyetlerin yorumuna bakılabilir. Ayyâşî ve Kummî'nin tefsirinde *"Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın."*^[58] âyetinde ters ilişkiye onay verenler, Âmme (Ehl-i sünnet) veya Medîne ehli (Mâlikîler) olarak aktarılmaktadır. Şîîlerin bu konudaki görüşü ise Ca'fer es-Sâdık'tan nakledilen bir rivayet üzerinden burada kastedilenin ön veya arkadan yaklaşmak suretiyle kadının üreme organı üzerinden yapılan ilişki olarak açıklanmaktadır. Sonuç olarak hicrî üçüncü asırda Şîî/İmâmî fikhında ters ilişkinin savunulmadığı görülmektedir.^[59]

Bir başka örnek olarak ise Ehl-i kitap kadınlarla evlilik meselesi verilebilir. Şîî fikhının sistemleştiği beşinci asır ve sonraki eserlerde Şîî âlimler, Ehl-i kitap kadınlarla ancak müt'a nikâhı

[54] Cemil Hakyemez, "İmâmîyye Fikhının Teşekkül Süreci ve İmamet", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2008), 12.

[55] Baba Talekânî'nin Mu'tezilî, oğul Talekânî'nin ise Mu'tezilî-Şîî bir çizgide olduğu, ancak Şeyh Müfîd ve Murtazâ tarafından İmâmîyyeden kabul edilmediği yönündeki tartışmalar için bk. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/512-515.

[56] Ehl-i sünnet'in aksine Şîa, rivayetlerde sahabeye itibar etmezken, aynı zamanda sünnet kavramının içerisine imamların söz, fiil ve takrirlerini dahil ederek kavramı ahhâr şeklinde değiştirmiştir. Bu bağlamda Şîa'da dini bilginin kaynağı olarak ahhârı tek otorite kabul eden ekole Ahbârîyye, buna mukabil özellikle fikhî ve kelâmî konularda aklı önceleyen ekole de Usûliyye denmektedir. bk. Muhammed Rızâ el-Muzaffer, *Akâidü'l-İmâmîyye* (Necf, 1950), 49-53; Mazlum Uyar, *İmâmîyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri Ahbârîlik* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 64.

[57] Özellikle Şîîler ve Sünnîler arasında fikhî ihtilafın olduğu âyetlerde Kummî'nin çağdaşı olan Ayyâşî'ye nispetle daha az yorum yaptığı/rivayete yer verdiği görülür. Onun tafsilatlı fikhî yorumlar yaptığı şeklindeki abartılı bir yorum için bk. Enes Özdemir, *Kur'an'ın Şîî Yorumu: Kummî Örneği* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 61-63.

[58] el-Bakara 2/223.

[59] Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Hâşim el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Tayyib Cezâyirî (Kum: Daru'l-Kitâb, 1983), 1/73; Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, thk. Hâşim Rasûlî (Tahrân: Mektebetü'l-İlmiyye el-İslâmiyye, 1960), 1/112.

yapılabileceğini belirtmekte, normal nikâh hususunda onları müşrik kadınlarla aynı kategoride değerlendirmektedirler.^[60] Oysa Kummî, Allah'ın Bakara sûresinde müşrik kadınlarla evliliği haram kıldıktan sonra bu âyetle Ehl-i kitap kadınlarla evliliği helal kıldığını belirtmekte bunu müt'a ile sınırlandırmamaktadır.^[61] Ayyâşî ise Ebû Ca'fer'den naklettiği bir rivayetle Ehl-i kitap kadınlarla evliliği helal kılan bu âyetin "*Kâfir kadınları nikâhınızda tutmayın...*"^[62] âyetiyle neshedildiğini aktarmakta, ancak o da müt'a nikâhından söz etmemektedir.^[63] Dolayısıyla sonraki dönemde hemen bütün Şîî müfessirlerin hem fikir olduğu Ehl-i kitap kadınlarla evlilik hususunun üçüncü asrın Şîî âlimleri nezdinde net olmadığı anlaşılmaktadır.

Şîî/İmâmî gelenekte fıkıh disiplinin oluşumu hususunda her ne kadar dördüncü asrın sonuna işaret edilse^[64] de Tûsî'ye kadarki Şîî fıkıh kitaplarının son derece sınırlı sayıda ve içerik açısından da yetersiz olduklarına dikkat çekilmektedir. Tûsî; *el-Mebsût fî fıkhi'l-İmâmiyye* adlı kitabını yazarak Şîî fıkıhında yeni bir çığır açmış ve hukukî meseleleri ayrıntılarıyla ele alarak bu boşluğu önemli ölçüde doldurmuştur. Yine Tûsî; *el-'Udde fî usûl'l-fıkh* isimli fıkıh usulü eserini yazarak fıkıhın kaynağını Sünnî usûle alternatif olarak Kur'an, sünnet, icmâ ve delilü'l-akl' olarak ortaya koymuş bu alanda da Şîî geleneğin bayraktarlığını yapmıştır. Öte yandan o, Şeyh Müfid'in (öl. 413/1022) fıkıh sahasındaki en meşhur eseri olan *el-Muknî'a'yı*, *Tehzîbü'l-ahkâm* adıyla şerh etmiş,^[65] bu eseri de Şîa'da Kütüb-i erbaa olarak adlandırılan dört temel hadis külliyyatından biri olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Tûsî'den itibaren oluşan Şîî/dirayet tefsiri geleneğinde ahkâm âyetlerinin nasıl yorumlandığı hususunu anlamak daha sonraki dönemdeki müstakil ahkâmü'l-Kur'ân eserlerini değerlendirmek için önem arz etmektedir. Bu noktada rivayet tefsirleri için yukarıda verilen örneklerle ilk beş asırdaki dirayet tefsirlerinden bakılabilir. Nitekim "*Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerse öyle varın.*"^[66] âyetinin tefsirinde Tûsî, ters ilişkinin cevazını savunmaktadır. Bunun için seleflerinin aksine dilsel açıklamalarla ve tâbiîn müfessirlerinden nakille meseleyi izah etmeye başlamakta ardından ters ilişkinin cevazını eleştirenlerle aklî istidlâllerle uzun uzadıya cevap vermektedir.^[67] Ancak Tûsî, doğrudan Şîa'nın bu görüşte olduğunu söylemek yerine Sünnîlerden İmâm Mâlik'in âyeti ters ilişkinin cevazına delil olacak şekilde yorumladığını, Şîîlerin ekserisinin de bunu savunduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla o; İslâm dünyasında meşruiyet problemi yaşayan mezhebinin düşüncesini savunmak adına zımnen "aslında kendilerinin de Sünnî bir fakihin savunduğu görüşü savunduklarını" dile getirmektedir. Tûsî'den itibaren bunun özellikle fıkıh yorumlarında çokça takip edilen bir yöntem olduğu görülmektedir. Nitekim yöntem ve içerik olarak büyük oranda Tûsî'nin *et-Tibyân*'ına benzeyen *Mecmau'l-beyân*'da Tabersî'nin de tefsirinde Tûsî'nin yöntem ve fikirlerini devam ettirdiği görülür.^[68] Sadece Tabersî'de değil onun ardından Ebü'l-Fütûh'un *Ravzu'l-cinân*'ında ve Râvendî'nin *Fıkhu'l-Kur'ân*'ında Tûsî'nin yöntem ve argümanlarının aynen geçerliliğini koruduğunu görmek onun Şîî fıkıhına çizdiği yönü anlamak açısından önemlidir.^[69]

[60] Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habib Kasir el-Âmilî, Ala el-Âlemî (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 2013), 3/446; Ebû Ali Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Fazlullah Yezdî Tabâtabâyî, Hâşim Rasûlî (Dâru'l-Ma'rife, 1988), 3/251; Ebü'l-Fütûh Râzî, *Ravzu'l-cinân ve ravhu'l-cenân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Mehdi en-Nâsîh, Muhammed Ca'fer el-Yâhikî (Meşhed: Âsitân-ı Kuds-i Radavî, 1408), 6/262-263; er-Râvendî, *Fıkhu'l-Kur'ân*, 2/ 105, 112, 134-135.

[61] Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, 1/240.

[62] el-Mümtehin 60/10.

[63] Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, 2/13-14.

[64] Hakyemez, "İmâmiyye Fıkıhının Teşekkül Süreci ve İmamet", 21.

[65] Hakyemez, "İmâmiyye Fıkıhının Teşekkül Süreci ve İmamet", 30.

[66] el-Bakara 2/223.

[67] et-Tûsî, *et-Tibyân*, 2/221-223.

[68] et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, 2/564-565.

[69] Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî Ebü'l-Fütûh Râzî, *Ravzu'l-cinân ve Ravhu'l-cenân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Mehdi Nâsîh - Muhammed Ca'fer Yâhakkî (Meşhed: Bunyâd-ı Pejûheşhây-ı İslâmî, 1408), 3/340-344.

Bir başka örnek olarak Tûsî ve onun takipçilerinde Ehl-i kitap kadınlarla evlilik meselesi verilebilir. Tûsî, Ehl-i kitap kadınlarla evliliğe delil olarak getirilen Mâide 5. âyetin tefsirinde kendilerine göre Ehl-i kitapla normal nikâhın caiz olmadığını öne sürmektedir. Tûsî burada “*İman etmedikleri sürece Allah’a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin.*”^[70] ve “*Kâfir kadınları nikâhınızda tutmayın...*”^[71] âyetleriyle istidlâl etmektedir. O; bu âyeti de Ehl-i kitaptan Müslüman olanlarla evlilik veya Ehl-i kitapla müt’a nikâhı şeklinde te’vil etmektedir.^[72] Tûsî’nin söz konusu âyette yapmış olduğu fikhî yorumların ondan sonraki Tabersî, Ebü'l-Fütûh Râzî (öl. 554/1159) ve Râvendî’de aynı şekilde devam ettirildiği görülmektedir.^[73] Esasen en başta ifade edildiği üzere İmâmîyye fikhî açısından Tûsî’nin konumu anlaşıldığı zaman sonraki dönemde onun yaptığı fikhî yorumların dışına çıkılamamasının da sebebi anlaşılmış olacaktır.

2.3. Müstakil Fikhî Tefsirler

Şîa’da ahkâmü'l-Kur'ân türü eserlerin tedvininin, hicri altıncı yüzyılda başladığı anlaşılmaktadır. İmamların ahbarının dini hayatın şekillenmesindeki belirleyici rolü, Şîf alimlere, Kur'an'ı anlama noktasında rivayet usulünü esas alma yönünde bir motivasyon sağladığı gibi aynı zamanda hayatın içinde karşılaşılan problemlere Kur'an'dan çözüm üretme konusunda da çekimser kalmalarına sebep olmuştur. Özellikle Tûsî’nin temayüz ettiği usûlî ekolün kendini göstermesi sonrasında Kur'an Şîf alimlerce tefsir edilmek üzere gündeme alındığı söylenebilir. Gerek itikâdî gerekse amelî ve ahlaki birçok meselenin Şîf anlayış üzerinden yer bulduğu hacimli tefsirlerin tedvini de Şîf fikhî tefsir literatürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla altıncı asırdan günümüze kadar geçen tarihi süreçte Şîf alimlerce elli üç ahkâm tefsiri kaleme alınmıştır. Asırlarca etkin bir siyasi güç elde edemeyen Şîa’da, hicri onuncu asrın başlarına kadar fikhî tefsir alanında ancak birkaç tane eser yazıldığı tespit edilmektedir. Fakat bu dönemde yazılan tefsirlerin usul ve içerik olarak sonraki dönemi oldukça belirgin bir şekilde etkilediğini söylemek gerekir. Zira Râvendî’nin başını çektiği fikhî tefsir tedvini hareketinin özellikle Süyûrî ile kalıcı bir usule sahip olduğu görülmektedir.

Safevî Devleti’nin kurulması ve Şîa’nın resmi mezhep ilan edilmesi mezhebin siyasi arenadaki varlığını oldukça güçlendirmiştir. İran Şâhı’na verilen dini paye (zıllullâh makamı)^[74] devlet politikalarının Şiileştirme faaliyetleri ekseninde yoğunlaşmasına sebep olmuş, siyasi anlamda elde edilen bu güç doğal olarak Şîa’nın ilmi alanda kendi varlığını ispat etme gayretlerini artırmıştır. Râvendî’den Safevî dönemine kadar geçen üç asırlık dönemde sekiz ahkâm tefsiri telif edilmişken, Safevî dönemi sonrasında günümüze kadar geçen sürede birçok alanda olduğu gibi fikhî tefsir alanında da nicelik olarak oldukça fazla eserden bahsetmek mümkündür. Yapılan araştırma neticesinde Safevî sonrası beş asırlık zaman zarfında kırk üç eserden söz edildiği görülmektedir.

Altıncı asırdan günümüze Şîf alimler tarafından yazılan bu eserlerin bir kısmına ilişkin, bazı tarih/biyografi vb. eserlerde ve yapılan akademik çalışmalarda temaslar^[75] dışında herhangi

[70] el-Bakara 2/221.

[71] el-Mümtehe 60/10.

[72] et-Tûsî, *et-Tibyân*, 3/445-446.

[73] et-Tabersî, *Mecma’u'l-beyân*, 3/251; Ebü'l-Fütûh Râzî, *Ravzu'l-cinân*, 6/262-263; er-Râvendî, *Fıkhü'l-Kur'ân*, 2/155.

[74] “Zıllullâh makamı” arka planında Hz. Peygamber’e isnad edilen “Sultan, Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir...” şeklindeki ifadelerin bulunduğu ve Emevîler tarafından kullanılan “Halîfetüllâh” tabirinin yerine Abbâsîler tarafından benimsendiği söylenen bir makam olup Allah’ın emirlerini yer yüzünde ifa edecek olması sebebiyle halife için kullanıldığı ileri sürülmektedir. Gerekli bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler (Siyasî Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/38; Recep Ardoğan, “Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 180; Abdullah Taha İmamoğlu - Özkan Öztürk, “İslam Siyaset Düşüncesi Açısından Zıllullâh Hadisi ve İşârî Yorumları”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 12 (2023), 63.

[75] et-Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 23/181-182; Muhammed el-Yezdî, *Fıkhü'l-Kur'ân* (Kum: Müesseset-ü İsmâiliyân, 1994), 1/9; Meybudî, “Fıkhü'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih”, 41, 43; Muhammed Hüseyin Nessâr, “Menhec-ü tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm fi'l-Kur'ân”, *el-Misbâh* 11 (2011), 169.

bir bilgiye ulaşılamazken bir kısmının da günümüze ulaştığını ve tahkik edilerek neşredildiğini söylemek mümkündür. Ulaşılabilen eserlerden hareketle, hacimleri 1-12 cilt arasında değişen ahkâm tefsirleri genellikle “Fıkhu’l-Kur’ân” ve “Âyâtü’l-ahkâm” şeklindeki isimlerle telif edilmekte ve Sünnîler tarafından (Kur’ân tertibine göre) yazılan eserlerin aksine, fıkıh bab başlıklarına göre tasnif edilmektedir.^[76] Bahse konu tefsirlerden çoğu ahkâm âyetlerinin tamamını içerirken, içlerinde sadece “tahâret”^[77] veya “tahâret, salât ve zekât”^[78] konularını içerenler de vardır. Yine bu eserler arasında tasavvufi izler taşıyan^[79] olduğu gibi rivayet tefsiri hüviyetinde olan^[80] da bulunmaktadır. Ayrıca eserlerin kahir ekseriyetinin Arapça; az bir kısmının Farsça olması da dikkat çekmektedir. Altıncı asırdan günümüze kadar geçen süreçte yazıldığı tespit edilen Şîî/İmâmî fikhî tefsirlerin listesi aşağıda yer almaktadır:

Tablo 1: Şîî/İmâmî Gelenekte Telif Edilen Müstakil Ahkam Tefsirleri^[81]

Sr.	Müellif Adı	Ölüm Tarihi	Eser Adı
1	Hibetüllâh Kutbüddîn er-Râvendî	573/1177	<i>Fıkhu’l-Kur’ân</i> ^[82]
2	Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî	576/1180	<i>Tefsîru âyâtî’l-ahkâm</i>
3	el-Mütevvec el-Bahrânî	771/1396	<i>en-Nihâye fî tefsîri’l- hamsimie âye</i>
4	İbnü’l-Mütevvec el-Bahrânî	820/1417	<i>Minhâcü’l-hidâye fî şerh-i âyâtî’l-ahkâm el-hamsimie</i>
5	Cemâlüddîn Mikdâd es-Süyûrî	826/1422	<i>Kenzü’l-irfân fî fikhî’l-Kur’ân</i> ^[83]
6	Kemâlüddîn Hasen el-Esterâbâdî	900/1414	<i>Me’âricu’s-süül ve medâriku’l-me’mûl fî tefsir-i âyâtî’l-ahkâm</i>
7	İbrâhîm b. Hasen ed-Derrâk	10./15. yy.	<i>Ma’denü’l-irfân fî fikh-i mecma’u’l-beyân li ulûmi’l-Kur’ân</i>
8	Şerefüddîn eş-Şehenkî	907/1501	<i>Tefsîru âyâtî’l-ahkâm</i>
9	Ebü’l-Feth el-Cürcânî	976/1568	<i>Tefsîr-i Şâhî</i>
10	Emîr Ebü’l-Feth eş-Şerka	976/1568	<i>Âyâtü’l-ahkâm</i>
11	Muhammed b. Hasen et-Tabessî	993/1585	<i>Âyâtü’l-ahkâm</i>
12	Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî	993/1585	<i>Zübdetü’l-beyân</i>

[76] Efe, *Kutbüddîn Râvendî ve Fıkhu’l-Kur’ân*, 6.

[77] Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî, *Meşriku’s-şemseyn ve iksîrû’s-sa’âdeteyn* (Meşhed: Âsitân-ı Kuds-i Radavî, 1967).

[78] Muhammed b. Ali b. İbrahim el-Esterâbâdî, *Âyâtü’l-ahkâm*, thk. Muhammed Bâkır Şerîfzâde (Tahran: Mektebetü’l-Mi’râcî, ts.).

[79] Kemâlüddîn Hasan b. Şemsiddîn Muhammed b. Hasen el-Esterâbâdî, *Me’âricu’s-süül ve medâriku’l-me’mûl fî tefsir-i âyâtî’l-ahkâm*, thk. Sâhib Ali Muhibbî (Kum: Ahsenü’l-Hadîs, 2009).

[80] el-Âmilî, *Meşriku’s-şemseyn ve iksîrû’s-sa’âdeteyn*.

[81] Söz konusu eserlerle ilgili olarak bk. Ebu’l-Feth el-Cürcânî, *Tefsîr-i Şâhî*, thk. Mirza Veliyullah el-İşrâkî (Tahran: İntişârât-ı Nüveyd, 1342), 1/23-27; el-Kâzımî, *Mesâlikü’l-efhâm*, 1/9-13; Muhammed Bâkır b. Zeynîlâbidîn b. Ca’fer el-Hânsârî, *Ravzâtü’l-cennât fî ahvâli’l-‘ulemâ’ ve’s-sâdât*, thk. Esedullah İsmâiliyân (Kum: Mektebet-ü İsmâiliyan, 1931), 1/69, 86, 118, 180, 457; 5/304; 7/37, 91, 106, 175, 259; Şeyh Abbâs el-Kummî, *el-Künâ ve’l-elkâb*, thk. Müessesetü’n-Neşr el-İslâmî (Kum: Müessesetü’n-Neşr el-İslâmî, 2009), 2/468; 3/9-10, 72, 220; Seyyid Muhsin el-Emin, *Âyânü’s-Şia*, thk. Hasen el-Emin (Beyrut: Dâru’t-Teâruf, 1983), 1/122; 3/11; 4/271; 5/243; 9/71; Mirzâ Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâzu’l-ulemâ ve hiyâzu’l-füzalâ*, thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, Seyyid Mahmud el-Mer’âşî (Kum: Mektebet-ü Âyetullahi’l-Uzmâ, 1403), 1/319, 341-342; 2/431; 3/232; 5/492; 6/126; 7/164-165; el-Yezdî, *Fıkhu’l-Kur’ân*, 1/9-14; et-Tahrânî, *ez-Zerî’a ilâ tesânîfi’s-Şî’a*, 1/40-43; 2/303, 520; 4/314, 328, 520; 13/56; 15/73; 21/50; Güngör, *Fikhî Tefsir Hareketi*, 122-146; el-İrânî, *Durûs temhidiyye*, 1/33-34; Meybudî, “Fıkhu’l-Kur’ân-ı Şia der bister-i târih”, 31-60; Nessâr, “Menhec-ü tefsîr-i âyâtî’l-ahkâm fî’l-Kur’ân”, 168-192.

[82] Râvendî ve tefsiriyle ilgili olarak yapılan çalışmalar: Hasen Kazım Esed, *el-Kutbü’r-Râvendî ve menhecühû fî fikhî’l-Kur’ân* (Kûfe: Kûfe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Polat, *Kutbüddîn er-Râvendî’nin Fıkhu’l-Kur’ân Adlı Eserinde Kırâat-Yorum İlişkisi*; Efe, *Kutbüddîn Râvendî ve Fıkhu’l-Kur’ân*.

[83] Süyûrî ve Tefsiriyle ilgili olarak yapılan çalışmalar: Ali Musa el-Ka’bî, “Menhecü’s-Süyûrî fî âyâtî’l-ahkâm”, *Risâletü’l-Kur’ân* 16 (1993), 43-50; Yakup Keskin, “Beşerî Sorumluluk ve Fâzıl el-Mikdâd es-Süyûrî el-Hillî’ye Göre Amellerin Yaratılışı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2010), 151-182; Karaca, *Es-Suyûrî’nin Kenzü’l-İrfân’ında Kırâatler ve Anlama Etkisi*; Ayşenur Koçak, *Kırâatlerin Ahkâm Tefsirlerine Yansıması ve Etkileri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024).

Sr.	Müellif Adı	Ölüm Tarihi	Eser Adı
13	Muhammed b. Alî el-Esterâbâdî	1028/1618	Âyâtü'l-ahkâm ^[84]
14	Şeyh Behâüddîn Muhammed	1030/1620	Meşriku's-şemseyn ve iksîru's-se'âdeteyn
15	Mîrzâ Rafîuddîn Muhammed el-Mer'aşî	1034/1624	Tefsîr-u âyâtî'l-ahkâm
16	Muhammed el-Yezdî	1040/1630	Tefsîru'l-kutbi's-Şâhî fî şerh-i âyâtî'l-ahkâm
17	Yazarı belli değil	11./16. yy.	İmâtatü'l-lisâm anî'l-âyâtî'l-vâride fî's-siyâm
18	Mevlâ Melik Alî et-Tûnî	11./16. yy.	Âyâtü'l-ahkâm el-fıkhiyye
19	Muhammed Cevâd el-Kâzımî	1065/1654	Mesâlikü'l-efhâm ilâ âyâtî'l-ahkâm
20	Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî	1080/1669	Feth-u ebvâbi'l-cinân fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm
21	Aga Hüseyin el-Hânsârî	1100/1688	Ahkâmü'l-Kur'ân
22	Şeyh Ca'fer el-Kâdî	1115/1703	Ahkâmü'l-Kur'ân
23	Muhammed b. Alî el-Müsevî	1139/1726	Înâs-ü sultânî'l-mü'minîn bi'ktibâs-i ulûmi'd-dîn nine'n-nibrâsi'l-mu'cizi'l-mübîn fî tefsîr-i âyâtî'l-Kur'âniyye
24	Ahmed b. İsmâil el-Cezâirî	1151/1738	Kalâidü'd-dürer fî beyân-i âyâtî'l-ahkâm bi'l-eser
25	Şemsüddîn Muhammed el-Mer'aşî	1181/1767	Âyâtü'l-ahkâm
26	Muhammed b. Hasen el-Horasânî	1200/1785	Nemetu'd-dürer
27	Muhammed İbrâhîm el-Mer'aşî	1240/1824	Âyâtü'l-ahkâm
28	Muhammed Kulî en-Nisâbü'rî	1260/1844	Takrîbü'l-efhâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm
29	Muhammed Ca'fer b. Seyfuddîn el-Esterâbâdî	1263/1846	Delâilü'l-merâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm
30	Abdülhüseyin el-Mahzûmî	1279/1862	Kenzü'l-irfân fî tefsîr-i âyâtî'l-Kur'ân
31			el-Vecîz fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm
32	Alî b. Molla Muhammed Ca'fer el-Esterâbâdî	1315/1897	Nesru'd-düreri'l-eytâm fî şerh-i âyâtî'l-ahkâm
33			Dürerü'l-eytâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm
34			Kenz-ü düreri'l-ahkâm
35	Seyyid Şerâfeddin Alî el-Mer'aşî	1316/1898	Ahkâmü'l-Kur'ân
36	Gulâmrızâ Emîrî Kirmânşâhî	(?)	Ahkâmü'l-Kur'ân
37	Şeyh Hamza Alî Feşendî	1338/1919	Âyâtü'l-ahkâm
38	Muhammed b. Fazlullâh el-Müsevî	1342/1923	Mevdû'-u âyâtî'l-ahkâm
39	Muhammed Mehdî el-Bennâbî	1345/1926	Miklâdü'r-reşâd fî şerh-i âyâtî'l-ahkâm

[84] Kaynaklarda Esterâbâdî'ye "Şerh-u âyâtî'l-ahkâm fî tefsîr-i kelimillahi'l-Meliki'l-Allâm" isimli bir eser de nispet edilmektedir. Fakat günümüze ulaşmış olması sebebiyle müellifin eserinin isminin "Âyâtü'l-ahkâm" olması daha uygun olmaktadır.

Sr.	Müellif Adı	Ölüm Tarihi	Eser Adı
40	Seyyid Mahmûd el-Mûsevî	1345/1926	<i>el-Cümânü'l-hisân fî ahkâmi'l-Kur'ân</i>
41	Abdülalî el-Mûsevî	1346/1927	<i>Lübbü'l-lübâb fî tefsîr-i ahkâmi'l-kitâb</i>
42	Muhammed Bâkır el-Kâinî	1352/1933	<i>Âyâtü'l-Ahkâm</i>
43	Dr. Muhammed el-Hazâilî	1353/1934	<i>Ahkâmü'l-Kur'ân</i>
44	Seyyid Muhammed et-Tabâtabâî	1386/1966	<i>Tefsîr-u âyâtî'l-ahkâm</i>
45	Muhammed Sa'îd el-Lâhîcî	1403/1982	<i>Âyâtü'l-Ahkâm</i>
46	Muhammed Bâkır el-Melikî	1420/1999	<i>Bedâi'u'l-keîâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm</i>
47	Zeynelâbidîn el-Kurbânî	1426/2005	<i>Tefsîr-u câmi'-i âyâtî'l-ahkâm</i>
48	Abbâs Feyzi Neseb	1426/ 2005	<i>Âyâtü'l-ahkâm fit-türâsî'l-imâm el-Humeynî</i>
49	Muhammed el-Yezdî	1442/ 2021	<i>Fıkhu'l-Kur'ân</i>
50	Muhammed Rızâ Nikûnâm	1446/2024	<i>Âyâtü'l-ahkâm ve fıkhu'l-Kur'ân</i>
51	Şeyh Bâkır el-Îrânî	Muasır	<i>Dürûs temhîdiyye fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm</i>
52	Ca'fer es-Sübhânî	Muasır	<i>Eltâfu'r-Rahmân fî fıkhi'l-Kur'ân</i>
53	Mes'ûd es-Sultânî	Muasır	<i>Aksa'l-beyân fî âyâtî'l-ahkâm ve fıkhi'l-Kur'ân</i>

Şîî ahkâm tefsirlerinin ilk örneklerinden günümüze kadar olan eserlerde gerek içerik gerekse yöntem açısından önceki hacimli tefsirlerin etkisini görmek mümkündür. Özellikle Râvendî'de Tûsî'den aynen aktarımlar dikkat çekmektedir. Öyle ki cümle cümle; hatta paragraf paragraf yapılan alıntılardan^[85] hareketle Râvendî'nin, Tûsî'nin bir kopyası olduğu bile akla gelmektedir. Konuları ele alma yöntemi açısından Râvendî ve Süyûrî'de iki farklı usul yer almaktadır. Râvendî'nin usulüne göre açılan başlık altında konuyla alaka seviyesi en yüksek âyetin tefsirine başlanıp ilgili diğer âyetlerle irtibatlar kurularak fikhî mesele fasıllar altında ele alınmaktadır. Süyûrî'deki usule göre ise açılan başlıkla ilgili kaç tane âyet varsa sayı olarak ifade edilmekte ve önem ve ilgi düzeyine göre sırasıyla tek tek tefsir edilmektedir. Süyûrî'nin takip ettiği bu usulün, sonrasında yazılan neredeyse bütün eserlerde takip edildiğini söylemek mümkündür. Bu sebeple her ne kadar Râvendî ilk olsa da fikhî tefsir hareketinde takip edilen usul açısından Süyûrî daha etkilidir. Hatta bazı eserlerde konu başlıkları ve âyetlerin sıralaması Süyûrî'yle aynıdır.^[86] Yine tefsir edilen âyetle ilgili ”هنا فوائد” şeklinde bir bahis açılarak tespit edilen faydaların maddeler halinde aktarımı da Süyûrî'de görülen bir yöntemdir.

Yöntem açısından yukarıdakilere ilaveten müfessirlerin yer yer diğer mezhep alimlerinin görüşlerine yer verdikleri, kabul etmedikleri görüşleri eleştirdikleri, naklettikleri görüşlerden katıldıklarını da genellikle ”Bize göre” ”Ashabımıza (Şîa'ya) göre” gibi ifadelerle vurguladıklarını söylemek gerekir.^[87] Ayrıca onlar, Ehl-i sünnet'le aynı kanaati paylaştıkları yerlerde önce ilgili Sünnî alimin görüşünü aktarmakta sonrasında ”doğru olan görüş budur” gibi cümlelerle vardığı

[85] et-Tûsî, *et-Tibyân*, 3/151,157; er-Râvendî, *Fıkhu'l-Kur'ân*, 2/93-94, 212-213.

[86] Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî, *Zübdetü'l-beyân fî ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed el-Bâkır el-Behbûdî (Tahran: el-Mektebetü'l-Murtezaviyye, ts.), 7-44; el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm*, 1/35-107; Zeynelâbidîn Kur-bânî el-Lâhîcî, *Tefsîr-u câmi'-i âyâtî'l-ahkâm* (Kum: Neşr-i Sâye, 1964), 1/33-105.

[87] er-Râvendî, *Fıkhu'l-Kur'ân*, 1/17, 55, 215, 295; 2/91, 117, 204, 292; es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fıkhi'l-Kur'ân*, 1/38, 216, 288, 363; 2/91, 99, 111, 439; el-Erdebîlî, *Zübdetü'l-beyân*, 120, 235; el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm*, 1/193; 2/240; Muhammed Bâkır el-Melikî, *Bedâi'u'l-keîâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm* (Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1980), 125, 230; es-Sübhânî, *Eltâfu'r-Rahmân fî fıkhi'l-Kur'ân*, 2/171; 3/153.

sonuca işaret etmekte^[88] yer yer de özellikle Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044) üzerinden mezhep içi ihtilaflı görüşlere temas etmektedirler.^[89] Buna ilave olarak müfessirlerin akli çıkarımlarla meseleleri ele almalarının yanında, Sünnî eserlerde de görülen “*Eğer şöyle bir soru sorulursa şöyle cevap verilir*” şeklindeki “fenkale metodu”^[90] ile muhtemel itirazları mezhebi bakış açısıyla değerlendirmeleri de kayda değerdir.^[91]

Yukarıda zikredilen eserlerde Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve imamların sözlerine/görüşlerine yer verilmektedir. Bu bağlamda söz konusu eserlerin “Kur’ân’ı, Kur’an’la, sünnetle, sahabe ve tâbiîn sözleriyle ve İmamların ahbârıyla yorumlama” gibi tefsir yöntemlerini benimsedikleri söylenebilir. Fakat tefsirlerde, imamların ahbârına beklendiği kadar belirleyici nitelikte yer verilmemesi dikkat çekmektedir.^[92] Yine müelliflerin âyetleri tefsir ederken Arap dil kurallarından ve şiirlerden istişhâd etmeleri yöntem bağlamında dile getirilebilecek özelliklerdendir.

Şîî/İmâmî ahkam tefsirlerinde âyetler tefsir edilirken sebep-i nüzûl, nesih ve tahsis gibi ulûmü'l-Kur'ân konularından da istifade edilmektedir. Bu bağlamda, doğrudan hükme tesir eden sebep-i nüzûl rivayetleri kullanılarak görüş beyan edildiği gibi varılan sonuca herhangi bir etkisi olmayan nüzûl sebeplerine de yer verilmektedir.^[93] Yine âyetlerdeki umumi ifadelerin tahsisi meselesi de söz konusu tefsirlerde hatırı sayılır derecede yer bulmaktadır. Özellikle Ehl-i beyt üzerinden masum imamlara ve onlara vekaleten Şîî fakihlere tanınan hak ve sorumluluklar bağlamında âyetlerin tahsis edildiği görülmektedir. Bu bağlamda Hz. Ali’nin velayeti,^[94] fey ve humus taksimi^[95] gibi Şîa’nın diğer mezheplerden ayrıldığı konularda müfessirler tahsis konusunu daha sıkı tutmaktadırlar.

2.4. Fikhî Tefsirde Şerh-Hâşiye Geleneği

Klasik dönem tefsir geleneğinde tefsir eserleri kadar bu eserler üzerine yazılan şerh ve hâşiyeler de dikkat çekmektedir. Ancak Sünnî gelenekte üzerine şerh-hâşiye yazılan eserlerin çoğunluğunu dirayet tefsirleri pek azını da rivayet tefsirleri oluşturmaktadır. Hatta konu üzerine yaptığı kapsamlı araştırmada Maden, yazılan şerh ve hâşiyelerin %60’ının *Envâru’t-tenzîl*, %14’ünün ise *el-Keşşâf* üzerine yazıldığını tespit etmiştir.^[96] Sünnî gelenekte yazılan yüzlerce şerh-hâşiyenin hiçbirisi tespit edilebildiği kadarıyla ahkâmü'l-Kur'ân türü eserler üzerine yazılmamıştır. Bunun aksine Şîî gelenekte ahkâm eserleri üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta’lik türü eserler dikkat çekmektedir.

[88] er-Râvendî, *Fikhu'l-Kur'ân*, 1/44, 214; 2/94, 151; es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/127, 150; 2/49, 131; el-Erdebîlî, *Zübdetü'l-beyân*, 42, 74, 102; el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm*, 1/107, 143; 2/119, 197; el-Melikî, *Bedâi'u'l-keîlâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm*, 32, 186; es-Sübhânî, *Eltâfu'r-Rahmân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/159, 260; 2/202, 459.

[89] er-Râvendî, *Fikhu'l-Kur'ân*, 2/362; es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/251; el-Erdebîlî, *Zübdetü'l-beyân*, 239; el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm*, 1/46; el-Melikî, *Bedâi'u'l-keîlâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm*, 229; es-Sübhânî, *Eltâfu'r-Rahmân fî fikhî'l-Kur'ân*, 2/295.

[90] Hüseyin Avcı, “Zemahşerî’nin el-Minhac fî Usûlî'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 381-382; Veysel Gengil, “Zemahşerî’nin Müşkil Denilen Âyetlere Dair Çözümlemesi”, *Diyanet İlmî Dergi* 57/2 (2021), 529.

[91] er-Râvendî, *Fikhu'l-Kur'ân*, 1/91, 213; 2/110, 207; es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fikhî'l-Kur'ân*, 2/45, 177; el-Erdebîlî, *Zübdetü'l-beyân*, 97, 636; el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm*, 1/99, 117, 126; 3/186, 245, 310; el-Melikî, *Bedâi'u'l-keîlâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm*, 31, 84, 163; es-Sübhânî, *Eltâfu'r-Rahmân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/209, 505-506; 2/469; 3/315.

[92] Müfessirlerin imamların ahbârına çok fazla yer vermemelerine karşılık, âyetlerden çıkardıkları hükümlerin arka planında imamların etkisi oldukça fark edilir durumdadır. Zira Kummî ve Ayyâşî gibi rivayet tefsirlerinde ilgili âyete dair aktarılan rivayetlerin tesiriyle varılan hüküm, müstakil ahkâm tefsirlerinde de görülmektedir.

[93] er-Râvendî, *Fikhu'l-Kur'ân*, 1/132-133; 2/109-110; es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/14, 322; el-Erdebîlî, *Zübdetü'l-beyân*, 29, 122; el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm*, 1/85; 2/52, 340; el-Melikî, *Bedâi'u'l-keîlâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm*, 38, 255, 268; es-Sübhânî, *Eltâfu'r-Rahmân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/337, 486; 3/221.

[94] er-Râvendî, *Fikhu'l-Kur'ân*, 1/214-216; es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/158-160; el-Erdebîlî, *Zübdetü'l-beyân*, 107-108; el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm*, 1/238-245; el-Melikî, *Bedâi'u'l-keîlâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm*, 244-246.

[95] er-Râvendî, *Fikhu'l-Kur'ân*, 1/387-389; es-Süyûrî, *Kenzü'l-irfân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/254-256; el-Erdebîlî, *Zübdetü'l-beyân*, 208-211; el-Kâzımî, *Mesâlikü'l-efhâm*, 2/79-86; es-Sübhânî, *Eltâfu'r-Rahmân fî fikhî'l-Kur'ân*, 1/375-380.

[96] Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzade'nin Envarü't-Tenzil Hâşiyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 301.

Üzerine şerh ve hâşiye yazılan ahkâm tefsir eserleri ise çoğunlukla el-Erdebîlî'nin *Zübdetü'l-Beyân*'ı, Süyûrî'nin *Kenzü'l-İrfân*'ı ve Bahâüddîn el-Âmilî'nin *Meşriku's-Şemseyn*'i gelmektedir. Bunların dışında az da olsa üzerine şerh ve hâşiye yazılan başka ahkâmü'l-Kur'ân eserleri de bulunmaktadır.^[97]

Erdebîlî'nin *Zübdetü'l-Beyân*'ı üzerine şerh yazanların başında Emir Feyzullah et-Tefreşî (öl. 1025/1616) gelmektedir. Aynı dönemde *Zübdetü'l-Beyân* üzerine hâşiye yazan isimler olarak Mîr Fazlullah el-Esterâbâdî (öl. 1041/ 1631) ve Muhammed Saîd et-Tabâtabaî (öl. 1092/1681) öne çıkmaktadır. Ardından ahhârî ekolün sıkı savunucularından Ni'metullâh el-Cezâirî et-Tüsterî (öl. 1112/1701), "*Zübdetü'l-beyân*" üzerine bir ta'lik kaleme almıştır. Aynı yüzyılda Erdebîlî'nin "*Zübdetü'l-beyân*"ı üzerine yazılan şerhlerden bir diğeri ise Kâdî Muhammed İbrâhîm olarak bilinen Emir Muhammed İbrâhîm b. Emir Ma'sûm el-Kazvînî'ye (öl. 1160/1747) aittir. Kazvînî'nin Farsça olarak kaleme aldığı *Tahşîlu'l-i'tmi'nân fî Şerhi Zübdetü'l-beyân fî ahkâmî'l-Kur'ân* isimli bu şerh, Ebû'l-Futûh Râzî'nin tefsirine benzetilmektedir. Bunların yanı sıra Muhammed b. Abdülfettâh'ın da (öl. ?) *Zübdetü'l-Beyân* üzerine bir hâşiye kaleme aldığı aktarılmaktadır.^[98]

Şîî gelenekte üzerine şerh-hâşiye yazılan bir başka eser, Bahâüddîn el-Âmilî tarafından telif edilen ve fikhî âyetlerin 400 kadar sahih hadisle tefsir edildiği *Meşriku's-Şemseyn ve iksîrû's-sa'â-deteyn* isimli eserdir. Söz konusu eser yalnızca taharet bölümünü ihtiva etmektedir. Muhakkik el-Bahrânî olarak meşhur Süleymân el-Bahrânî el-Mâhûzî (öl. 1122/ 1710), "*Meşriku's-Şemseyn*" üzerine ta'lik yazan isimlerin başında gelmektedir. Aynı yüzyılda Bahrânî'den sonra "Hâcû" laka-bıyla tanınan İsmâil b. Muhammed Hüseyin el-Mâzenderânî de (öl. 1173/1760) söz konusu eser üzerine bir ta'lik kaleme alınmıştır. Seyyid Üstâdî ise söz konusu ta'likin *Zübdetü'l-beyân* üzerine yazıldığını ve müellifinin Muhammed Refî' Gîlânî olduğunu öne sürmüştür.^[99] Ancak Seyyid Mehdî er-Rahâî tarafından tahkik edilerek Meşhed'de basılan bu eserin Hâcû'ye ait olduğu konusunda bir şüphe yoktur.

Şîî gelenekte üzerine şerh-hâşiye yazılan bir başka ahkâm tefsiri ise Süyûrî'nin *Kenzü'l-İrfân*'ıdır. Nitekim Seyyid eş-Şüsterî (öl. 1019/1610) tarafından söz konusu eser üzerine bir hâşiye (şerh) kaleme alınmıştır. Öte yandan Şüsterî, *Kenzü'l-İrfân* dışında *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Kâfiye* ve *Hâşiye 'alâ Şerhi Tehzîbi'l-manţık* gibi Sünnîler tarafından yazılmış çeşitli eserler üzerine şerh-hâşiye yazmasıyla öne çıkan bir isimdir.^[100] Yapılan araştırmada müstakil ahkâm tefsirleri üzerine yapılan şerh ve hâşiye türü eserlerden tespit edilenler aşağıdaki gibidir:

Tablo 2: Şîî/İmâmî Gelenekte Telif Edilen Şerh ve Hâşiye Türü Eserler

Sr.	Müellif Adı	Ölüm Tarihi	Eser Adı
1	Nûruddîn eş-Şüstarî	1019/1610	<i>Hâşiye alâ kenzi'l-irfân</i>
2	Emîr Feyzullâh et-Tefreşî	1025/1616	<i>Ta'lika alâ zübdetü'l-beyân fî ahkâmî'l-Kur'ân</i>
3	Mîr Fazlullâh el-Esterâbâdî	1041/1631	<i>Hâşiye alâ zübdetü'l-beyân</i>
4	Muhammed el-Feyz el-Kâşânî	1091/1680	<i>Ta'lika alâ zübdetü'l-beyân fî ahkâmî'l-Kur'ân</i>
5	Muhammed Saîd et-Tabâtabaî	1092/1681	<i>Mefâtihu'l-ahkâm fî şerh-i âyâtî'l-ahkâmî'l-Kur'ânîyye</i>
6	Nimetullâh el-Cezâirî	1112/1701	<i>et-Ta'lika alâ zübdetü'l-beyân</i>

[97] Tespit edilen şerh ve hâşiye türü eserler, üzerine yazıldıkları tefsirlerin kronolojik sırasına göre zikredileceklerdir.

[98] Tahsin Yazıcı, "Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/278.

[99] DİA'nın Ahmed b. Muhammed el-Erdebîlî maddesinde el-Hâcû'nin *Zübdetü'l-beyân* üzerine bir hâşiye yazdığından söz edilmiştir. bk. Yazıcı, "Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed", 11/278.

[100] Ahmet Özel, "Şüsterî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/277-279.

Sr.	Müellif Adı	Ölüm Tarihi	Eser Adı
7	Muhakkik el-Bahrânî	1121/1709	<i>Ta'lîka alâ meşriku's-şemseyn</i>
8	Süleymân b. Abdillâh el-Bahrânî	1122/1710	<i>et-Ta'lîka alâ Meşrik eş-Şemseyn</i>
9	Muhammed b. Abdilfettâh	1124/1712	<i>Ta'lîka alâ zübdeti'l-beyân fî ahkâmi'l-Kur'ân</i>
10	Abdullâh b. Îsâ et-Tebrîzî	1130/1718	<i>et- Ta'lîka alâ mesâliki'l-efhâm ilâ âyâtî'l-ahkâm</i>
11	Muhammed b. Emîr Ma'sûm et-Tebrîzî	1149/1736	<i>Ta'lîka alâ zübdeti'l-beyân fî ahkâmi'l-Kur'ân</i>
12	Ebü'l-Kâzî Muhammed İbrâhîm el-Kazvînî	1160/1747	<i>Tahsîlü'l-itmi'nân fî şerh-i zübdeti'l-beyân fî ahkâmi'l-Kur'ân</i>
13	İsmâil b. Muhammed el-Mâzenderânî	1173/1760	<i>Ta'lîka alâ meşriku's-şemseyn ve iksîrû's-sa'âdeteyn</i>

Sonuç

Şîa tefsir geleneğinde ahkâm tefsirlerinin yeri ve ahkâmü'l-Kur'ân türü eserlerin oluşturduğu literatürü inceleyen bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Kur'ân'daki ahkâm âyetlerinin sayısı konusundaki ihtilaf, Sünnîlerde olduğu gibi Şîîler'de de mevcuttur. Mukâtil b. Süleymân'ın eserinin isminde yer alan “خمسمائة آية” ifadesinden hareketle bu âyetlerin sayısını beş yüz olarak kabul edenlerin sayısı oldukça fazladır. Buna mukabil beş yüz sayısını az bulanlar olduğu gibi ahkâm âyetlerinin daha az olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Bu bağlamda sayının beş yüzden fazla olduğunu savunanlar “725, 900, 1100, 2000” gibi sayılardan söz etmektedirler. Sayının beş yüzden az olduğunu iddia edenlerin verdiği miktarlar ise “340, 348, 370, 420 ve 467” şeklinde değişmektedir. Sayılar konusundaki bu farklılığın sebebi olarak da âyetlerin ahkâm konularını doğrudan ya da dolaylı olarak içermesi ileri sürülmektedir. Buna göre sadece doğrudan ahkâmı ilgili olan âyeti dikkate alanlarda sayı daha az olurken, doğrudan ya da dolaylı olarak fikhî sonuca götüren bütün âyetleri dikkate alanlarca bu sayı artmaktadır.

Şîa'da, “ilk olma” durumunun bir imtiyaz olarak kabul edildiği gözlemlenmektedir. Bu sebeple birçok konuda olduğu gibi ahkâm tefsiri konusunda da ilk eserin Şîî alimlerce telif edildiği iddia edilmektedir. el-Kelbî'ye nispet edilen ilk eserle ilgili iddialar gerek müellifin Şîa'ya mensubiyetinin net olmayışı gerekse kendisine nispet edilen eserin izlerinin sonraki tefsirlerde görülmemesi söz konusu iddiayı oldukça izaha muhtaç hale getirmektedir. Çalışma kapsamında yapılan araştırma neticesinde bu iddianın gerçeği yansıtmadığı kanaati daha ağır basmaktadır.

Şîa'da müstakil fikhî tefsir telifi Ehl-i sünnet'e göre daha geç döneme rastlamaktadır. İmamların dini hayatı şekillendirmedeki belirleyici rolünün de etkili olduğu bu süreçte Kur'an'ın tamamını içeren hacimli tefsirlerde ahkâm âyetlerinin oldukça yoğun bir şekilde incelendiği ve altıncı yüzyıl sonrası telif edilen ahkâm tefsirlerinde hacimli tefsirlerin ilgili bölümlerinden aktarımlar yapıldığı görülmektedir.

Şîa'da müstakil olarak telif edilen ilk ahkâm tefsiri Râvendî'nin *Fıkhu'l-Kur'ân*'ıdır. Özellikle Tûsî'den aynen aktarımlara çok fazla yer verildiği görülen bu eser, Sünnîlerin aksine fıkıh bablarına göre tasnif edilmiştir. Eserin, sonraki döneme tasnif açısından etkisi olsa da usul ve içerik olarak çok fazla etkilediği söylenemez. Hem usul hem de içerik olarak sonraki döneme etkisi açısından sekizinci yüzyılın sonlarına denk gelen Süyûrî'nin eseri önemli bir konuma sahiptir. Bu bağlamda konu başlıkları altında ilgili âyetler numaralandırılarak tek tek tefsir edilmektedir. Ayrıca Şîî ahkâm tefsirlerinde özellikle Şîa'nın diğer mezheplerden ayrıldığı meselelerde tahsis, nesh ve sebab-i nüzûl gibi ulûmü'l-Kur'ân konularını ciddi anlamda kullandığı görülmektedir.

Fıkhî tefsir tedvini gecikmesine rağmen Şîî alimlerce hatırı sayılır bir miktarda ahkâm tefsiri telif edilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla Safevî Devleti'nin kuruluşuna kadarki süreçte beş tane eser yazılmışken Safevî Devleti kurulup siyasi gücün elde edilmesi sonrası Şîî alimlerin yazdığı eser sayısında ciddi bir artış görülmektedir. Bu bağlamda ilk tefsirden günümüze kadar geçen sürede elli üç eser tespit edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı tarih/biyografi tefsir eserlerinde ve çeşitli çalışmalarda kısa temaslardan ibaret kalırken kimisi de günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir.

Ahkâm tefsiri alanında Şîa'nın Ehl-i sünnet'ten en önemli farklarından biri şerh ve haşiye geleneğidir. Sünnîlerde örneğine rastlanılmayan ahkâm tefsirlerine yönelik şerh ve haşiyenin, Şîîler tarafından fıkhî tefsirlere yönelik de yapıldığı tespit edilmektedir. Bu bağlamda üzerine şerh ve haşiye yazılmaları sebebiyle Süyûrî, Erdebilî, Âmilî ve Kâzımî öne çıkmaktadır. Söz konusu eserler üzerine yazılmış on üç tane şerh ve haşiye çalışması tespit edilmiştir.

Bu çalışmada, Şîî/İmâmî gelenekte ahkam âyetlerinin sayısı, ilk fıkhî tefsir ve sonrasında oluşturulan Ahkâmü'l-Kur'ân literatürüne odaklanılmıştır. İleride yapılacak araştırmalarda bu literatürün Sünnî gelenekle mukayeseli olarak ele alınması, söz konusu müfessirlerin metodolojik yaklaşımlarının tahlili, ilk dönem fıkhî tefsirlerde varılan hükümlerin modern dönemdeki tefsirlere taşınıp taşınmadığının tespiti ve modern Şîî düşüncesi üzerindeki etkilerinin ortaya konulması önem arz etmektedir. Bu tür çalışmaların hem literatürün bütüncül biçimde anlaşılmasına hem de Şîî tefsir geleneğinin tarihi seyrinin bilinmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- el-Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed. *Meşriku's-şemseyn ve iksîrû's-sa'âdeteyn*. Meşhed: Âsitân-ı Kuds-i Radavî, 1967.
- Avcı, Hüseyin. "Zemahşerî'nin el-Minhac fî Usûlî'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu". *Eskişehir Os-mangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2021), 378-396. <https://doi.org/10.51702>
- Ayâzî, Muhammed Ali. *Fıkhu'l-Kur'ân el-mebâdi-i'n-nazariyye li dirâset-i âyâtî'l-ahkâm*. çev. Ali Muhsin. Beyrut: Merkezü'l-Hazâra li Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2013.
- el-Ayyâşî, Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed. *Tefsîru'l-Ayyâşî*. thk. Haşim Rasûlî. Tahran: Mektebetü'l-İlmiyye el-İslâmiyye, 1960.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Muhammed b. Sâib el-Kelbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- el-Cürçânî, Ebu'l-Feth. *Tefsîr-i Şâhî*. thk. Mirza Veliyullah el-İşrâkî. 2 Cilt. Tahran: İntişârât-ı Nüveyd, 1342.
- Çelebi, İlyas. "Sâhib b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çelik, Ersin. "Mukâtil b. Süleyman'ın Şîî/Zeydî İddiası ve Şîî Kaynaklardaki Mukâtil Rivayetleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2022), 451-478. <https://doi.org/10.14395/hid.1073575>
- Çelik, Ersin. *Şîa'da Kur'an İlimleri - Muhammed Hâdî Ma'rîfet Örneği*-. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Ebü'l-Fütûh Râzî, Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî. *Ravzu'l-cinân ve Ravhu'l-cenân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Mehdî Nâsîh - Muhammed Ca'fer Yâhakkî. 20 Cilt. Meşhed: Bunyâd-ı Pejûheşây-ı İslâmî, 1408.
- Efe, Seyfullah. *Kutbüddîn Râvendî ve Fıkhu'l-Kur'ân Ahkâm Tefsiri Geleneğinde Şîî Çizgi*. Antalya: Otorite Yayınları, 2024.
- el-Emîn, Seyyid Muhsin. *Âyânü's-Şîa*. thk. Hasan el-Emîn. 10 Cilt. Beyrut: Dâru't-Teâruf, 1983.
- el-Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Muhammed. *Zübdetü'l-beyân fî ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Muhammed el-Bâkır el-Behbûdî. Tahran: el-Mektebetü'l-Murtezaviyye, ts.
- Ersöz, İsmet. "Ahkâmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/552. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Esed, Hasan Kazım. *el-Kutbü'r-Râvendî ve menhecühû fî fikhî'l-Kur'ân*. Kûfe: Kûfe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- el-Esterâbâdî, Kemâlüddîn Hasan b. Şemsiddîn Muhammed b. Hasan. *Me'âricu's-süûl ve medâri-ku'l-me'mûl fî tefsir-i âyâtî'l-ahkâm*. thk. Sâhib Ali Muhibbî. Kum: Ahsenü'l-Hadîs, 2009.
- el-Esterâbâdî, Muhammed b. Ali b. İbrahim. *Âyâtü'l-ahkâm*. thk. Muhammed Bâkır Şerîfzâde. Tah-ran: Mektebetü'l-Mi'râcî, ts.
- Gengil, Veysel. "Zemahşerî'nin Müşkil Denilen Âyetlere Dair Çözümlemesi". *Diyanet İlmî Dergi* 57/2 (2021), 525-560.
- Görmez, Mehmet. "Kâsım b. Asbağ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/540-541. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Güngör, Mevlüt. *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*. Ankara: Kur'ân Kitaplığı, 1996.

- el-Ğafûrî, Hâlid. "Dirâse mukârene havle aded-i âyâtî'l-ahkâm". *el-Misbâh* 2 (2010), 191-204.
- Hakyemez, Cemil. "İmâmîyye Fıkhının Teşekkül Süreci ve İmamet". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2008), 7-36.
- el-Hânsârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâlî'l-'ulemâ' ve's-sâdât*. thk. Esedullah İsmâiliyân. 8 Cilt. Kum: Mektebet-ü İsmailiyan, 1931.
- Hasan Hân, Ebu't-Tayyib Sıddık. *Neylû'l-merâm min tefsîr-ı âyâtî'l-ahkâm*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- el-Hasenî, Hâlid Gafûrî. *Medhal âmm li dirâset-i fikhî'l-Kur'ânî'l-mukâren*. Tahran: Merkezü'l-Mustafâ el-Âlemî, 2014.
- Hocaoğlu, Mustafa. *Usûl Açısından Ahkâm Tefsiri*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk en-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Daru'l-Ma-rife, 1997.
- İhsan Bölükbaşı. *Erdebîlî'nin Zübdetü'l-Beyan Adlı Eserinde Tefsir Yöntemi*. İzmir: Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- İmamoğlu, Abdullah Taha - Öztürk, Özkan. "İslam Siyaset Düşüncesi Açısından Zıllullâh Hadisi ve İşârî Yorumları". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 12 (2023), 52-78. <https://doi.org/10.53336/rumeli.1341768>
- el-Îrânî, Bâkır. *Durûs temhîdiyye fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*. thk. Ali es-Sâbûnî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-evliyâ, 2004.
- el-İsfahânî, Mirzâ Abdullah Efendi. *Riyâzu'l-ulemâ ve hiyâzu'l-füzalâ*. thk. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, Seyyid Mahmud el-Mer'aşî. 7 Cilt. Kum: Mektebet-ü Âyetullahi'l-Uzmâ, 1403.
- el-Ka'bî, Ali Musa. "Menhecü's-Süyûrî fî âyâtî'l-ahkâm". *Risâletü'l-Kur'ân* 16 (1993), 43-50.
- Karaca, Hamit Avşar. *Es-Suyûrî'nin Kenzü'l-İrfân'ında Kiraatler ve Anlama Etkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- el-Kâzımî, Fadıl Cevâd. *Mesâlikü'l-efhâm ilâ âyâtî'l-ahkâm*. thk. Muhammed Bâkır Şerîfzâde. 4 Cilt. Tahran: Mektebetü'l-Murtazaviyye, ts.
- Keskin, Yakup. "Beşerî Sorumluluk ve Fâzıl el-Mikdâd es-Suyûrî el-Hillî'ye Göre Amellerin Yaratılışı". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2010), 151-182.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 170-189.
- Kırca, Celal. "İbn Ya'mer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/447-448. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koçak, Ayşenur. *Kiraatlerin Ahkâm Tefsirlerine Yansıması ve Etkileri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.
- el-Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim b.Hâşim. *Tefsîru'l-Kummî*. thk. Tayyib Cezâyirî. Kum: Daru'l-Kitâb, 1983.
- el-Kummî, Şeyh Abbâs. *el-Künâ ve'l-elkâb*. thk. Müessesetü'n-Neşr el-İslâmî. 3 Cilt. Kum: Müessesetü'n-Neşr el-İslâmî, 2009.
- el-Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk. *el-Kâfî*. thk. Ali Ekber el-Ğaffârî. 8 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007.
- el-Lâhicî, Zeynelâbidîn Kurbânî. *Tefsîr-u câmi'-i âyâtî'l-ahkâm*. Kum: Neşr-i Sâye, 1964.

- Maden, Şükrü. *Tefsirde Haşîye Geleneği ve Şeyhzade'nin Envarü't-Tenzil Haşîyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Ma'rifet, Muhammed Hâdî. *et-Temhîd fî ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Kum: Müessesetü't-Temhîd, 2011.
- el-Melikî, Muhammed Bâkır. *Bedâi'u'l-kelâm fî tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm*. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1980.
- Meybudî, Muhammed Fâkir. "Fıkhu'l-Kur'ân-ı Şîa der bister-i târih". *Fasılname-i Şîa şînâsî* 17 (2007), 29-66.
- el-Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvad Mâruf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2010.
- el-Müsevî, Mahmut. *Cemâlü'l-hisân fî ahkâmî'l-Kur'ân*. Tahran: Matbaat-ü Emîr, 2005.
- el-Muzaffer, Muhammed Rızâ. *Akâidü'l-İmâmiyye*. Necef, 1950.
- Nessâr, Muhammed Hüseyin. "Menhec-ü tefsîr-i âyâtî'l-ahkâm fi'l-Kur'ân". *el-Misbâh* 11 (2011), 165-198.
- en-Nikrânî, Muhammed Cevâd el-Fâzıl. *Buhûs fî âyâtî'l-ahkâm - el-humus*. çev. Ali Fahru'l-İslâm. Suriye: Havzet-ü Fıkhi'l-Eimmeti'l-Ethâr, 2009.
- Öz, Mustafa. "Şîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özdemir, Enes. *Kur'an'ın Şîî Yorumu: Kummî Örneği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Özel, Ahmet. "Şüsterî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/277-279. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Polat, Sefa. *Kutbuddîn er-Râvendî'nin Fıkhu'l-Kur'ân Adlı Eserinde Kırâat-Yorum İlişkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- er-Râvendî, Kutbüddin Said b. Hibetüllah. *Fıkhu'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Abbas Benî Hâşimî Bîdegli. 2 Cilt. Kum: Müessese-i Ferhengi-yi Hüneri-yi İmamet-i Ehl-i Beyt, 2016.
- Râzî, Ebü'l-Fütûh. *Ravzu'l-cinân ve ravhu'l-cenân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Mehdî en-Nâsîh, Muhammed Ca'fer el-Yâhikî. 20 Cilt. Meşhed: Âsitân-ı Kuds-i Radavî, 1408.
- Recep Ardoğan. "Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslam Kültüründe Siyasal Muhalefet". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 171-189.
- er-Ruveyti', Hâlid b. Müsâid b. Muhammed. *et-Temehzûb dirâse nazariyye nakdiyye*. Riyad: Daru't-Tedmüriyye, 2013.
- es-Sadr, Hasan. *Te'sîsü's-Şîa li ulûmi'l-İslâm*. Bağdat: Şeriketü'n-Neşr ve't-Tabâati'l-İrâkiyye, 1950.
- es-Sübhânî, Câfer. *Eltâfu'r-Rahmân fî fıkhi'l-Kur'ân*. Kum: Müesseset-ü İmâm es-Sâdık, 2018.
- es-Süyûrî, Cemâlüddîn Mikdâd b. Abdillâh. *Kenzü'l-irfân fî fıkhi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Bâkır Şerîfzâde. Tahran: Mektebetü'l-Murtazaviyye, 1994.
- Şeltût, Mahmûd. *el-İslâm akîde ve şerîa*. Kahire: Daru's-Şuruk, 2001.
- et-Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasen. *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Fazlullah Yezdî Tabâtabâyî, Hâşim Rasûlî. 10 Cilt. Dâru'l-Ma'rife, 1988.
- et-Tahrânî, Muhammed Muhsin b. Alî b. Muhammed Rızâ Âgâ Büzürg. *ez-Zer'â ilâ tesânîfi's-Şî'a*. 25 Cilt. Beyrut: Daru'l-Edvâ, 1983.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Ebü'l-Esved ed-Düelî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *el-'Udde fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Rızâ el-Ensârî. Kum: Merkez-i Tahkîkât-ı Ulûm-i İslâmî, 2011.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habib Kasir el-Âmilî, Ala el-Âlemî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 2013.
- Uyar, Mazlum. *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Yazıcı, Tahsin. "Erdebîlî, Ahmed b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/278. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- el-Yezdî, Muhammed. *Fıkhul-Kur'ân*. Kum: Müesseset-ü İsmâiliyân, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler (Siyasî Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvaz Ahmed Zümerli. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.